

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Після відродження державної незалежності України виникло чимало наукових розвідок про маловідомі, забуті та навіть замовчувані постаті, які зробили вагомий внесок у становлення культури і науки України на початку ХХ ст. До таких постатей належить й А. Ю. Кримський – поет, прозаїк, видатний сходознавець, філолог, історик, один із засновників Всеукраїнської Академії Наук, її перший, «неодмінний секретар». А. Кримський є своєрідним і незвичайним явищем в історії українського народу. Він знав більше 60 мов народів світу та всі діалектні особливості української мови, завдяки чому здійснив вагомий внесок в українське та російське сходознавство і україністику. А. Кримський був визначним істориком Сходу, автором цілого ряду книг з історії Персії, Туреччини та інших східних країн і народів. Він відомий не лише у вітчизняній, але й світовій філології та культурології. Багатоаспектність таланту А. Кримського є вражаючою навіть з-поміж сучасних дослідників: сходознавець, історик, філолог, етнограф, фольклорист, поет, прозаїк, перекладач. Сучасний арабський світ вивчає свою історію за підручником українського філолога. Перу А. Кримського належить понад 1 000 наукових праць з різних галузей гуманітарних знань: історії, літератури, театру, мови, фольклору та етнографії. Водночас він є видатною постаттю в українській інтелектуальній історії, був автором у багатьох сферах знань: орієнталістиці, славістиці, літературі, публіцистиці, націології та ін.

Загадковість постаті та унікальний талант А. Кримського викликає захоплення його особою, і це захоплення було втілене в багатьох публікаціях. Матеріальні труднощі і переслідування з боку радянської влади зумовила те, що переважній більшості його наукових розвідок не вдалось побачити світ. Вони і досі зберігаються в архівах, що робить різні аспекти наукової діяльності митця на сьогоднішній час успішним підґрунтям для досліджень спеціалістів різноманітних гуманітарних наукових напрямів.

Зауважимо, що протягом тривалого часу ім'я А. Кримського перебувало поза межами української інтелектуальної та політичної історії. Політичні погляди та націоналізм митця, підняті у численних листах, статтях і ненадрукованих творах, вважаються найбільш темною частиною його біографії. Життя і творчість А. Кримського у свій час вивчали М. Веркалець, Л. Голомб, Т. Гундорова, М. Моклиця, С. Павличко, Н. Поляруш, О. Пріцак, В. Штинько та ін. Ці дослідники піднімали питання поетики художньої спадщини А. Кримського. Так, наприкінці 50-их – на початку 60-их років ХХ ст. з'явилося ряд статей про А. Кримського. Наприклад, стаття П.М. Попова «Академік А.Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості», у якій автором охарактеризовано як «великого знавця історії Сходу», а також наведено дані про громадсько-політичну і науково-організаторську діяльність вченого. П.М. Попов вперше зробив акцент на етнологічних та фольклорних інтересах академіка, звертаючи особливу увагу на його переклад праці датського вченого Еструпа про арабський фольклор та його сходознавчу розвідку «Ходжа Насреддін і його «Жарти»».

П.М. Попов звертає увагу на рецензії А. Кримського щодо етнологічних розвідок Б. Грінченка, В. Ястребова, М. Довнар-Запольського, сумісне опрацювання І. Франком і А. Кримським праці В. Клоустона «Народні казки та вигадки, мандрівки та переміни», проілюстрована прихильність А. Кримського до теорії міжнародного обміну фольклору, а також запозичень фольклору одними народами у інших. Однак особливості творчої майстерності А. Кримського і досі залишаються невивченими ґрунтовно.

Об'єкт дослідження – збірка «Пальмове гілля» А. Кримського, листи, спогади.

Предмет дослідження – структура, мотиви, образи збірки А. Кримського «Пальмове гілля», майстерність їх творення.

Мета дослідження – зробити цілісний аналіз збірки «Пальмове гілля» А. Кримського; визначити її провідні мотиви, образи, майстерність їх творення.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- охарактеризувати особливості розвитку української поезії кінця ХІХ – початку ХХ століття;
- з'ясувати витoki й джерела творчості А. Кримського;
- дослідити рецепції на А. Кримського у літературній критиці;
- здійснити аналіз збірки «Пальмове гілля», її мотивів, образної системи та майстерності творення;
- визначити роль і місце А. Кримського в українському літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ століття .

В основу наукової **методології** покладено системний, історико-літературний підхід, герменевтичний, компаративний, інтертекстуальний методи.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають основні положення праць С. Павличко, Н. Поляруш, К. Гурницького, Т. Гундорової, М. Веркальця, І. Ільєнка, О. Мусієнка, О. Бабишкіна, Л. Голомба, М. Дмитрієнка, І. Франка та ін.

Наукова новизна магістерського дослідження полягає у виявленні індивідуально-авторських особливостей у змалюванні мотивів, образів, майстерності їх творення А. Кримським у збірці «Пальмове гілля».

Теоретичне значення роботи полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані у літературознавчих студіях для поглиблення й узагальнення уже відомої інформації про творчу майстерність та індивідуально-авторську своєрідність А. Кримського.

Практичне значення роботи полягає в тому, що напрацьовані матеріали можна застосовувати для подальших теоретичних досліджень та наукових розробок, а також як теоретичну основу для доповнення курсових, дипломних робіт, у підготовці посібників та у шкільній практиці.

Апробація роботи. Результати магістерського дослідження обговорено і схвалено на засіданні кафедри української літератури факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха (протокол №4 від 06.11.19). Основні

результати роботи апробовані на звітній конференції викладачів, магістрів, і студентів факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха (Вінниця, 2019), на V Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Український філологічний дискурс очима молодих науковців» (Київ, 2019).

Публікації. Основні положення і висновки магістерської роботи викладено у публікаціях: 1) Майстерність Агатангела Кримського-поета // Філологічні студії : збірник наукових праць студентів і магістрантів факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського; від. ред. І. В. Гороф'янюк. Вінниця : ТОВ фірма «Нілан ЛТД», 2019. Вип. 17. С. 262-267.

Структура та обсяг дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів (Розділ 1. «Творчість А. Кримського в українському літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ століття; Розділ 2. «Збірка «Пальмове гілля» А. Кримського у літературному процесі доби»), висновків, списку використаної джерел, що нараховує 111 позиції. Обсяг основного тексту роботи становить 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТВОРЧИСТЬ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО У ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1.1. Розвиток української поезії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

В історії української літератури кінець ХІХ – початок ХХ ст. важливий вагомими досягненнями у формуванні нового типу української людини. Процес цей звичайно був не однорідний, бо мав різні можливості на східних і західних землях. У Галичині початок нового руху слід шукати вже під кінець 70–80-их рр., а на східноукраїнських землях – у 90-их рр. ХІХ ст. Молоде покоління українських письменників, розквіт творчості яких припадає на кінець ХІХ – початок ХХ ст., під впливом соціально-культурної ситуації в Україні та нового досвіду європейських літератур дедалі більше усвідомлює обмеженість критичного реалізму, необхідність змін, відходу від традиційних проблем і форм їх зображення. Визрівав протест проти натуралізму, вузького просвітянства, «грубого реалізму», бажання якось наблизитися до новітніх течій європейської літератури, зруйнувати стереотипи і нормативи реалістичного побутописання [69, с. 90].

Українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст. – це явище загальноєвропейського типу і є такою, що вписується в той процес зміни типів художнього мислення, методів, стилів, що визначає історико-літературний розвиток майже всіх європейських (у тому числі й слов'янських) літератур цього періоду. Загальноновизнано, що в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в усіх європейських літературах розпочиналося становлення модернізму – художньої системи, принципово відмінної від художньої системи критичного реалізму.

Українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст. характеризувалася бурхливим розквітом поезії, найрізноманітніших ліричних та ліро-епічних жанрів. У жанрі поезії одночасно працюють представники кількох літературних генерацій. Це і її старійшини (І. Франко, М. Старицький,

Б. Грінченко), і зрілі майстри (Леся Українка, Олександр Олесь, М. Вороний, В. Самійленко), і дебютанти (М. Філянський, Грицько Чупринка, Михайль Семенко, П. Карманський, П. Тичина, М. Рильський) [69, с. 90].

Найвищим злетом поетичної майстерності цього часу є, безумовно, творчість Лесі Українки. Громадянська наснаженість її ліричних творів поєднувалася з глибиною почуттів і переживань.

Поетеса активно розвиває властиву українській літературі тему ролі художнього слова в суспільному житті, порівнюючи його з «твердою крицею», щиро вірячи, що «вільная пісня не може умерти». Лірика Лесі Українки відзначається жанровим багатством і різноманітністю, а її пошуки у ритміці та образності вивели поетесу на світовий рівень.

М'який ліризм, глибина переживань і гостра актуальність поєдналися у творчості Олександра Олеся, музу якого покликали до життя буремні події 1905-1907 рр. Виразні символічні образи його віршів сповнені оптимістичної віри у прогресивний шлях розвитку батьківщини, становлення її духовних сил.

Гостро викривальною стала поезія Володимира Самійленка, спрямована проти колонізаторської національної політики царизму і національного нігілізму українських псевдо-патріотів. Водночас В. Самійленко відстоює право на існування української мови та української культури, захоплюється генієм її творця – Т. Шевченка.

Ідеологом нового в українській літературі напрямку – модернізму-виступив Микола Вороний. Він декларативно відмовився від хуторянсько-народницької поезії, наполягаючи на культурі "натхненної чарівниці" краси. Безперечним здобутком Вороного є збагачення поетичного словника і строфіки. У поемі «Євшан-зілля» митець відстоює спадкоємність духовних традицій, виступає з патріотичних позицій [69, с. 93].

З історичних джерел відомо, що разом із домінуючого в літературі від початку свого виникнення реалізму наприкінці XIX ст. в Європі виникли нові мистецькі та літературні напрями – імпресіонізм, символізм та інші

стилістичні й групові появлення, проголошені деклараціями й маніфестами, що в результаті отримали загальну назву – модернізм, тобто, новітнє, нове. Ці нові напрями з’явилися і в українській літературі та набули свого розвитку, не завжди такого самого, як у Європі. Модерне і нове виявилось в новому світосприйманні, в появі нової тематики та ідей в мистецтві та літературі, застосуванні нових засобів зображення (зокрема, досконалої метафоризації, психологізму зображення подій і людини). Внаслідок розвитку нових метод творчості та напрямів у літературі став відмінним і реалізм, оскільки виникло означення його з такою відмінністю, як так званий «психологічний реалізм» [69, с. 94].

Модернізація культури починалася з критики народництва в цілому та його естетики зокрема. Уперше слово «модернізм» у значенні художнього напрямку досить упевнено вжила Леся Українка в доповіді, виголошеній наприкінці 1899 р. в Київському науковому товаристві під назвою «Малорусские писатели на Буковине». Ця доповідь була початком діалогу, який у перспективі розмежує українських письменників на модерністів і народників. У статті виявилася не лише рішучість Лесі Українки захищати нові явища, але й спроба мотивувати, наскільки вони потрібні народові.

Сьогодні літературознавці намагаються осмислити процес зміни художніх методів, стилів та напрямів у літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. і трактують його або як продовження критичного (чи, як його ще називають, класичного) реалізму, або як початок модернізму («ранній» модернізм). Проблема хронологічних рамок українського модернізму і критичного реалізму, а також письменників, яких називають модерністами чи реалістами, залишається дискусійною [69, с. 95].

Традиційно вважається, що зачинателем українського модернізму був Микола Вороний. Готуючи в 1901 р. альманах «З-над хмар і долин» (вийшов у 1903 р.), М. Вороний опублікував у «Літературно-науковому віснику» відкритий лист до українських письменників, в якому закликав надсилати твори, в яких були б «усунуті набік різні заспівані тенденції та вимушені моралі», де було б «хоч трошки філософії, де хоч клаптик яснів би ...

блакитного неба». Основна думка виступу М. Вороного виділялася чітко: він закликав писати інакше, «по-сучасному», оновлювати літературу, виходячи насамперед із суто художніх вимог і завдань [69, с. 93].

Однак І. Франко, схвально ставлячись до нових віянь в українській літературі, не міг змиритися з тими основними постулатами модернізму, які пропагував М. Вороний. Іван Франко у вступі до поеми «Лісова ідилія» назвав Миколу Вороного «ідеалістом непоправним», який вимагає від авторів:

*Пісень давайте нам, поети,
Без тенденційної прикмети,
Без соціального змагання,
Без усесвітнього страждання,
Без нарікання над юрбою,
Без гучних закликів до бою...* [105, Т.3, с. 109]

І. Франко утверджував думку про те, що «сучасна пісня не перина... вона вся пристрасть і бажання, і вся вогонь, і вся тривога, вся боротьба, і вся дорога...» [105, Т.3, с. 110]. У відповідь на його «Послання» М. Вороний написав вірш «Іванові Франкові», якому передує епіграф із Ш. Бодлера: «Предметом поезії є тільки вона сама».

Модернізм у його загальному значенні проник до творчості українських реалістів. Рисами імпресіонізму, символізму, а також застосуванням психологізму переймалась творчість найбільш визначних українських поетів і прозаїків кінця ХІХ ст. І. Франко зауважував, що митці модерністського напрямку в літературі проявляли себе патріотами, тому що вони намагалися «цілком модерним європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу». Поява модернізму спонукала до розгортання дискусій, виникнення творчих угруповань і партій. Цілком ймовірно, що не зовсім чітко окреслені та визначені поняття «народництво», «неонародництво», «декаденство», «модернізм», «неоромантизм» та «індивідуалізм» відображали становлення нової критичної системи цінностей парадигми в українській культурній самосвідомості. Значущість і національно-культурна закоріненість народницької теорії, рівень її

популярності та розробленості в минулому значною мірою вплинули на трансформацію інтенцій і форм раннього українського модернізму. Відповідно, модерністська критика зумовила внутрішню переорієнтацію та форми неофольклоризму і символізму, а також елементи психоаналізу. Так звана «нова» школа закріпила переорієнтацію літератури на новітні форми та засоби зображення, відбила еволюцію головних типів художнього мислення (від описового натуралізму до імпресіонізму та психологічного неореалізму) [69, с. 114].

На зламі ХІХ—ХХ ст. література класичного, переважно реалістичного, спрямування вже не могла дати вичерпної відповіді на питання, які ставило саме життя, письменники звернулися до зображення унікального, героїчного та екзотично-романтичного в дійсності, відмовившись від соціально-психологічних узагальнень. Це зумовило настання неоромантичної моделі осягнення дійсності, збагаченої неповторними індивідуальними авторськими стилями.

Представники неоромантизму в українській літературі (Леся Українка, Ольга Кобилянська, С. Черкасенко, Г. Хоткевич та ін.) прагнули відірватися від похмури, сповненої негараздів, нерозв'язних проблем, трагедій дійсності, втекти у світ мрій та ідеалів, в екзотичні краї шляхетних, прекрасних душею і вчинками героїв, які по-донкіхотськи борються з житейським злом. Видатною представницею генерації українських митців-неоромантиків стала Леся Українка – тонкий лірик, авторка ліро-епічних поем, драматург-новатор, прозаїк, публіцист, перекладач і критик. Леся Українка мала підстави характеризувати свій художній метод як неоромантизм, вважаючи, що його основною метою має бути визволення людини, розширення її прав. Розв'язанню таких завдань вона присвятила всю свою творчість [106, с. 480].

Чи не найяскравіше творче кредо поетеси ідентифіковано в хрестоматійній поезії «Слово, чому ти не твердая криця?», де лірична героїня всією пристрасністю душі намагається через запитання, заперечення власних сумнівів утвердити основну ідею: слово має стати потужним інструментом у боротьбі за національне визволення.

Леся Українка підпорядкувала художнє слово величним загальнолюдським і національним завданням. Саме вона опоетизувала образ «досвітніх огнів» як символ народження нової історичної доби, виступила послідовним борцем проти будь-якої тиранії. І. Франко мав підстави ще в 1898 р. сказати: «Від часу Шевченкового “Поховайте та вставайте, кайдани порвіте” Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хорої дівчини... Україна, на наш погляд, не має поета, щоб міг силою і різносторонністю свого таланту зрівнятися з Лесею Українкою» [69, с. 119].

З критичної рецепції Лесі Українки та О. Кобилянської наприкінці ХІХ та в перші роки ХХ ст. спостерігається існування конфлікту поглядів і художніх принципів – народництва (що передбачало українськість, патріотизм, популізм, закритість культури, консервативність, реалізм, зображення народного життя) та модернізму (відповідно, європеїзму, космополітизму, інтелектуалізму, відкритості культури, демократизму, естетизму, зображення життя інтелігенції). Проте між двома парадигмами існує ще одна ключова опозиція – жіночого і чоловічого, або феміністичного і патріархального, яку цілком усвідомлювали всі учасники цього літературного дискурсу. Той факт, що саме дві жінки намагались зруйнувати панівну ідеологію у сфері культури, не є випадковим. З-поміж їхніх опонентів, що сприймали модернізм, інтелектуалізм та європеїзм з пересторогою або певним запереченням, були виключно чоловіки.

О. Кобилянська дебютувала в українській літературі як послідовна феміністка. У 1894 році вона стала однією з ініціаторок заснування Товариства руських жінок на Буковині. Перші класичні повісті О. Кобилянської «Людина» й «Царівна» заклали початок новому етапу української прози, яка була прозою з життя середнього класу, психологічною прозою, яка ілюструвала певні нові ідеї, зокрема емансипації і фемінізму.

О. Кобилянська презентувала вихід на історичну сцену жінок, яких назвала «новими». Так звані «нові жінки» були сильними жінками, здатними на виклик суспільству. Центральний сюжет перших повістей і творчості

О. Кобилянської загалом – це зіткнення жіночої сили та чоловічої слабкості. Її героїні є сильними морально, психологічно та інтелектуально. В опозиції «сильні жінки – слабкі чоловіки» певною мірою трансформована філософія Ф. Ніцше. О. Кобилянську вабила романтична надлюдина, однак в баченні письменниці вона була жінкою. У перших повістях майже всі чоловіки є переважно негативними персонажами. Ця негативність походить з безхарактерності і слабкості волі. Героїням притаманний підсвідомий страх нерівноправного зв'язку з чоловіком і страх патріархальності [106, с. 480].

У свою чергу, феміністичні ідеї Лесі Українки не завжди лежали на поверхні у порівнянні з О. Кобилянською. У її поглядах окреслюються дві головні позиції:

- 1) феміністична ідея здається природною і не потребує доказів;
- 2) стан жіноцтва є досить сумним та потребує боротьби.

Всі образи драматургії Лесі Українки від Одержимої, Боярині, Кассандри, Мавки – є варіаціями на теми жіночої трагедії: зради щодо жінок, жіночої самотності, жіночого патріотизму, жіночої драматичної відданості істині. Поезія Лесі Українки переповнена феміністичними мотивами та образами на зразок Рахілі, Жанни д'Арк, Орфелії, Ніобеї та ін. Її, як і

О. Кобилянську, хвилювала та приваблювала сильна жінка, майже амазонка, що перебирає не лише чоловічі функції (бореться, воює, не погоджується, повстає проти несправедливості, невільництва народу), але й певну маскулінну мову (сили та зброї). Використовуючи у поезії традиційну чоловічу образність, Леся Українка дає підстави І. Франкові називати себе «одиноким мужчиною». Феміністичний радикалізм відбився і в прозі Лесі Українки. Її чоловічі образи досить безбарвні. Письменниця протиставляє сильних жінок і слабких чоловіків у драматургії. В українській літературі першими модерністами були жінки, і їхня спроба модернізувати культуру

мала глибокі підстави. Вона ґрунтувалася на феміністичних переконаннях, що були частиною більш широких, політичних, переконань, та розвитку художнього матеріалу [69, с. 203].

В контексті української літератури зламу віків феміністичне стало синонімом модерного. Жінки-письменниці даного переломного історичного періоду не тільки відкинули, та зруйнували патріархальні образи імперсональних жінок, що були домінуючими в національній культурі ХІХ ст., але й зруйнували міф про жіночу пасивність, слабкість та про одвічну чоловічу активність. У цьому сенсі український модернізм зламу століть не був чимось винятковим. Слова Сандри Гілберт та Сузан Губар про те, «що жінки-письменниці є головними попередниками всіх модерністів ХХ століття, авангардом авангарду...» – значною мірою можна віднести до місця Лесі Українки та О. Кобилянської в українській літературній історії. Творчість Лесі Українки та особливо О. Кобилянської засвідчила кризу української традиційної маскулінності. Героїні цих авторок є новими, автономними і сильними жінками. Модернізм із жіночим обличчям, який чоловіча народницька критика витісняла на маргінеси, став основоположним явищем української літератури.

Ще однією потужною течією модернізму в європейському письменстві, зокрема й в українській літературі, був символізм.

Український символізм дещо відрізнявся від європейського та російського: у ньому менше було містицизму, таємничості, більше відгуків на життя, «містики національної ідеї». На противагу, зосібно, французькому символізму, що трактував Красу як зовнішню прикрасу внутрішньої огидності суцього (Бодлер), в українському Краса не містить аморального, огидного, епатуючого, а тільки інфернальний підтекст. Більше того, в творчості окремих українських митців, наприклад у М. Вороного вона стає мірилом патріотичних почуттів («Мій друже, я Красу люблю — // Як рідну Україну!»).

Умовно український символізм дослідники поділяють на пресимволізм

— творчість тих, хто був своєрідним передтечею українського символізму (М. Вороний, О. Олесь, Г. Чупринка, М. Філянський, та ін.), і власне символізм — поезію тих, у кого цей естетичний феномен набув довершеного втілення (В. Кобилянський, П. Тичина, Д. Загул, Я. Савченко). Пресимволісти прагнули у своїх творах подолати натуралізм, побутовізм, провінціалізм, вийти із кола соціальних та національних проблем на загальнолюдську проблематику, вічні мотиви. Однак не всім їм це вдалося. І все ж вони чимало досягли у розробленні формальних аспектів української поезії, творенні досконалої музичності [96, с. 203].

Складність формування українського модернізму, і власне символізму зокрема, полягала у відсутності філософсько-естетичного осмислення цього явища у вітчизняній культурі. Якщо, наприклад, французи мали це в особі А. Бергсона, італійці – Б. Кроче, росіяни – В. Соловйова, Д. Мережковського, то українським митцям довелося спиратися лише на загальні світові ідеї, можливо, почасти без глибокого їх розуміння і проникнення в суть проблеми. Філософське підґрунтя виростало разом із формуванням нової художності. Яскравим прикладом тому є символістська творчість П. Тичини, Д. Загула, почасти поезія В. Кобилянського та Г. Чупринки.

На думку Ю. Горідько, «український символізм – це філософсько-поетична школа, яка змогла виразити нове світосприйняття новими художніми засобами» [110, с. 223].

Володимир Кобилянський – один із найпослідовніших у своїй прихильності до модернізму поет, видатний представник української школи символістів. Сугестію, невичерпний за своєю природою символ, синестезію різних відчуттів, відповідності, езотеризм мови, таємничість, містицизм, музичність, засновану на сугестії, – як стильові домінанти символізму, він поглиблював і розвивав у річищі національного колориту.

У поезії В. Кобилянського переважають споглядально-мрійливі, меланхолійні роздуми, філософські медитації. Основні теми – страждання як неминучість, «краса вмирання» в дусі Ш. Бодлера, християнські мотиви у

власному тлумаченні. Його вірші мають ірраціонально-інтуїтивну природу, де ключову роль відіграє форма [69, с. 98].

В історичному аспекті початку ХХ ст. найрадикальнішим відгалуженням модернізму літературознавці вважають авангардизм – антитрадиційний напрям у літературі і мистецтві ХХ ст., зорієнтований на руйнування звичних художніх форм і канонів. Його представляли футуризм, експресіонізм, дадаїзм, сюрреалізм, абстракціонізм, конструктивізм та ін. Щоправда, авангардистська література значно цікавіша в своїх теоретичних пошуках, ніж у реальних здобутках. Авангардисти безапеляційно заперечували традиції, афішували епатаж, що найбільше виявилось в поезії та драматургії. Категоричне заперечення унормованої естетики супроводжувалося вимогами негайно розмити її «береги», розчинити у речах або в соціальній дійсності.

В Україні футуризм асоціюється насамперед з іменем Михайля Семенка. Усі етапи розвитку цієї течії – кверо-футуризм, тобто передфутуризм (1914), панфутуризм (1918-1927), «Нова генерація» (1927-1931) – тісно пов'язані з його творчістю. Найбільш продуктивним у художньому аспекті виявився для М. Семенка період кверофутуризму (цикли далекосхідних поезій, «поезюмалярство» тощо) [69, с. 101].

У 1914 р. М. Семенко (Михайль) долучив до роботи свого брата – художника Василя (Базиля) та ще одного живописця – Павла Ковжуна (Павля), створивши на ґрунті дружніх і родинних зв'язків перше українське футуристичне об'єднання (щось на зразок братів Бурлюків чи сестер Синякових). Їх досягненням була наявність власної програми — теоретична концепція кверо-футуризму (пошукового футуризму), яка для митців була первинною порівняно з творчістю, що зближує український футуризм з італійським: від маніфестів до творчих експериментів. Такими експериментальними стали збірки М. Семенка 1914 р., які були надруковані у закладеній членами футуристичного об'єднання друкарні «Кверо» та спричинили гучну реакцію в українському письменстві.

У збірці «Дерзання» (1914) М. Семенко дав відповідь М. Вороному на критику попередньої збірки поезією «К другу сміхотворцю», яку можна вважати певною мірою за естетичну програму. Книга містить лише сім віршів, а наступна – «Кверофутуризм» двадцять п'ять, що, на думку О. Ільницького, ще раз підтверджує: це лише верхівка айсберга того літературного процесу, який пройшов М. Семенко. Дослідник наголошує, що обидві збірки були свідомо побудовані так, аби вдарити по модерністській розчуленості, тому в усьому подавали протилежності: екстравертні, прозаїчні, непристойні, скеровані на буденне і банальне, з іронією та самоіронією, з наміром образити будь-якого читача. Провокативною передмовою приправив автор збірку «Кверо-футуризм», у якій розвивав теорію мистецтва, заснованого на ідеї вічних пошуків і змін. Результат не примусив себе чекати: газети відмовлялися брати їх рецензії, а книгарні — зберігати видання. Критики М. Євшан та М. Сріблянський надрукували в «Українській хаті» свої розгромні статті «Suprema lex» та «Етюд про футуризм», у яких називали вірші Семенка «ідіотичною хикавкою», «обмеженою гамою звуків дегенерата». Особливо засудили зневажливий тон, у якому футурист говорив про Шевченка, а також М. Сріблянський безжалісно «розшифрував» назву збірки «Дерзання»: «Замість дерзання робити дерзості». М. Семенко давав відсіч у віршах [69, с. 104].

Трійця кверо-футуристів пишалася вчиненим скандалом. На середину 1914 р. вони вже готували друге видання «Дерзання», планували не лише виступи і нові книжки, а й постановку футодрами «Трагедія онуч». М. Семенко підготував буклет про «кверо-футуризм у філософії» під назвою «Лімітивний футуризм», майже готовий був альманах «Мертвопетлюю». Однак угруповання кверо-футуристів проіснувало недовго – усе зруйнувала Перша світова війна, яка розметала його учасників по світу. Експерименти М. Семенка не завжди були вдалимими. І все ж він збагатив світовий футуризм поєднанням сучасних форм з елементами українського бароко XVII—XVIII ст. Зробили помітний внесок в оновлення й розширення

зображально-виражальних засобів мистецтва й інші футуристи: Гео Шкурупій («другий» після М. Семенка апологет цієї течії), О. Слісаренко, М. Терещенко, М. Ірчан та ін. Розвиваючи тонічне віршування, вони оновили версифікаційну систему, знайшли нові поетичні структури й жанри, омолодили кров поезії за рахунок неологізмів свіжою лексикою та оригінальними метафорами [106, с. 501].

У складних умовах вкінці XIX – на початку XX ст. відбувався розвиток української літератури і поезії зокрема, які виявили дивовижну живучість і стійкість, стали могутнім чинником у боротьбі за національну незалежність народу. Незважаючи на утиски й заборони, зросло коло вітчизняних письменників, збагатилася тематика творів, набуваючи виразного політичного звучання й національно-визвольного характеру, розширилася сюжетно-образна структура художніх писань, розмаїтішою стала жанрова і стильова палітра.

У цей період тема України, образ знедоленого рідного краю стали пріоритетними в літературі. Визвольний пафос забарвлює творчість усіх вітчизняних письменників національною героїкою, прагненням відродити розтоптану українську культуру, зневажену рідну мову. Усупереч колонізаторській політиці імперського центру XX ст., на думку В. Шевчука, для українського письменства стало «найпригіднішою літературною епохою», з певною мірою умовності «золотою добою». У цей період творили такі потужні таланти як І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, Ольга Кобилянська, В. Стефаник, Л. Мартович, Марко Черемшина, М. Вороний, О. Олесь, Б. Лепкий, С. Васильченко, В. Винниченко, В. Самійленко, О. Маковей, М. Чернявський, А. Тесленко, М. Могилянський, Б. Грінченко, П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, І. Кочерга, М. Куліш, М. Хвильовий, О. Довженко – сузір'я й справді дивовижне, яке сформувало напрочуд різноманітну та багату художню літературу.

У цей період творив і А. Кримський – багатогранна, унікальна особистість. Будучи поліглотом, поетом та дослідником Сходу, він відкрив українській літературі нові віяння, близькосхідні теми, мотиви, образи.

1.2. Творча особистість А. Кримського: поета, прозаїка, перекладача, вченого-сходознавця

Агатангел Кримський – багатогранний учений-філолог, оригінальний письменник і перекладач. Як знавець культури і мов східних народів, україніст і славіст взагалі, своїми дослідженнями він здобув великий науковий авторитет і посів одне з найвидатніших місць у галузі філологічної науки кінця XIX – першої половини XX ст. Агатангел Юхимович Кримський народився 15 січня 1871 року в м. Володимирі-Волинському в сім'ї вчителя гімназії. Батько – нащадок бахчисарайського мулли, який наприкінці XVII ст. переселився з Криму до Литви, мати – з бідної родини литовських поляків. У листі до Б. Грінченка пише: «Мусю Вам признатися, що в мені й кровинки української немає: мати моя – українська полька (дуже проста жінка), а батько – білорус (міщанського роду, вчитель географії та історії в двокласному училищі, загальнорус по пересвідченнях). Я родився та виріс на Вкраїні та й українізувався» [84, с. 59].

Агатангел, якого рідні в дитинстві звали Хваньком, дуже рано навчився читати, в три з половиною роки. Його батько мав хорошу бібліотеку і всіляко заохочував сина до читання, поки не побачив, що в малого погіршився зір. Відтоді хлопчик читав уже крадькома. В п'ятирічному віці батьки віддають його в науку до Звенигородського (нині Черкаська область) міського училища, де він перебував з 1876 до 1881 року. Вже в той час хлопець багато читав з чималої батьківської бібліотеки, вільно оволодів польською, французькою, німецькою та англійською мовами. Закінчивши через п'ять років училище, продовжив навчання в Острозькій прогімназії. У цей час ним опікувалася його старенька тітка Пилипа – батькова сестра, яка завідувала публічною бібліотекою. Тут хлопець міг читати «все підряд».

У 1884 році батько перевів сина до Другої київської гімназії, а наступного року на основі конкурсних іспитів хлопця прийняли до Колегії Павла Галагана, приватний навчальний заклад з гуманітарним ухилом, де курс навчання відповідав останнім класам гімназії. Жодна з тогочасних гімназій Києва не могла змагатися за рівнем викладання предметів. Чимало випускників Колегії стали всесвітньо відомими ученими, письменниками, правниками, медиками, філологами, істориками, інженерами, акторами, громадськими діячами. В одному з листів до О.Огоновського А.Кримський писав: «В колегії збирається дуже новий, дуже свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвиткові: виробляється пошана до розумової праці й до науки, виробляється навіть якась жадність до знаття. Іменно такий вплив мало на мене колегіатське виховання. Щасливий я був і в тім згляді, що вчителем словесності був у колегії Павло Гнатович Житецький – людина, що її вплив я й досі на собі відчуваю» [90, с. 46].

Зі своїм улюбленим учителем А. Кримський співпрацював у галузі лінгвістики і листувався майже до кінця його життя. У колегії Павла Галагана Агатангел оволодів грецькою, турецькою, італійською, староеврейською та санскритською мовами и називав роки навчання «великою школою життя». Уже тоді прийшло до Агатангела Юхимовича усвідомлення своєї українськості під благодієвим впливом творів М.П.Драгоманова [90, с. 47].

У 1889 році він продовжує навчання в Лазаревському інституті східних мов у Москві, де навчали мов майбутніх дипломатів, політиків, економістів. У 1892 році Агатангел Кримський стає студентом історико-філологічного факультету Московського університету, де його вчителями були видатні вчені В.Міллер, П.Виноградов, В.Гур'єв, В.Ключевський, Р.Брандт та інші. Закінчивши навчання в університеті А.Кримський залишається при кафедрі арабської філології для підготовки до професури, складає магістерські іспити з арабської та слов'янської філології. У 1896-1898 рр. перебуває у науковому відрядженні в Сирії та Лівані, поглиблює знання арабської та інших

семітських мов, вивчає письменні джерела, в яких міститься багато цінної інформації про Україну ще дохристиянської доби.

Повернувшись з відрядження, вчений обіймає кафедри арабської філології та тюркських мов у Лазаревському інституті східних мов, а в 1901 р. очолює кафедру арабської словесності. До 1918 р. – він професор арабської літератури та історії мусульманського Сходу. Протягом 1915- 1918 рр. викладав перську мову та літературу, потім два роки – турецьку мову. У Московському університеті працював також на кафедрі російської мови.

А. Кримський неодноразово говорив про своє небажання робити кар'єру в Російській імператорській академії наук [90, с. 47].

А. Кримський належить до найбільш українських мовознавців. Він перший написав українську граматику з української мови, що вийшла у двох томах у Москві 1907 р. Великої уваги заслуговує і нарис Кримського «Українська мова», що є значним внеском у розвиток історії української мови. У ньому подаються відомості про український народ – його етнічну назву, розселення, говори, висвітлюється історія мови. Як бачимо, значну частину життя А. Кримський провів поза Україною, але рідна земля, її проблеми завжди хвилювали його. Після повалення самодержавства, в ході української національно-демократичної революції відкрилася можливість творити повноцінну українську науку в Українській академії наук. На початку 1918 року Агатангелу Юхимовичу надійшло запрошення з Києва на кафедру східної історії університету Святого Володимира, а друге – від комісії із заснування Української Академії наук (УАН). Гетьман П.Скоропадський 14 листопада 1918 року затвердив Закон «Про заснування Української академії наук у Києві». Того ж дня призначено перших 12 дійсних членів академіків: Дмитро Багалій, Агатангел Кримський, Микола Петров, Степан Смаль-Стоцький, Володимир Вернадський, Степан Тимошенко, Микола Кашенко, Павло Тутковський, Михайло Туган-Барановський, Володимир Косинський, Орест Левицький. Першим Президентом Академії став В.І.Вернадський, який запропонував своїм

колегам обрати секретарем академії Агатангела Кримського. УАН мала три відділи: історико-філологічний (очолив Дмитро Багалій), фізико-математичний (Микола Кащенко) і соціальних наук (Орест Левицький). На посаді секретаря А. Кримський перебував до 1928 року, крім того, був головою історико-філологічного відділення Академії наук (до 1929 року), очолював Кабінет арабо-іранської філології, Комісію словника живої мови, Комісію історії української мови. Але з утвердженням більшовицької влади праця вченого в Академії надзвичайно ускладнилася через інтриги, шантаж, невлаштований побут тощо. Після переїзду в 1922 році В.І.Вернадського до Петрограда Президентом Академії наук України став В.Липський (з 1922 до 1928 р.), який, як відзначають сучасники, не мав ні хисту, ні бажання керувати Академією. Фактично до 1928 року увесь тягар лежав на А. Ю. Кримському, тому у Києві жартували, що академія не Українська, а «Кримська» [90, с. 47].

То була справді подвижницька діяльність – щоб впоратися зі своїми науковими та організаційними справами, Агатангел Юхимович працював по 18 годин на добу. Між тим відносини з владою неухильно погіршувалися. Крайнє невдоволення ВЧК та ЦК КП(б)У викликала поява в 1924 році монографії А. Кримського «Історія Туреччини», а в 1927 році – «Історія Туреччини та її письменства», в яких яскраво висвітлено взаємини України як держави зі Сходом. Особливо посилюються нападки на вченого з 1926 року, адже в цей час він у працях з україністики і сходознавства на основі аналізу орієнтальних документів однозначно доводив самотність української мови в індо-іранському річищі, багатотисячолітню історію України. Цим перекреслювалася пресловута теорія про «колиску трьох братніх народів». Зазнав гонінь великий учений і у зв'язку з прийняттям правил українського правопису. Він, зокрема, різко протестував проти «обрусительського» духу, проти калічення української мови, її спотворення і перекручення в ході роботи над Російсько- українським словником, який він назвав «російсько-російським».

А. Кримський славетний не тільки як учений-філолог, але й відомий як український поет-лірик, співець «екзотичних поезій», як белетрист-прозаїк. Його поетичні твори увійшли в основному до збірок «Пальмове гілля», оповідання – до збірок «Повістки і ескізи з українського життя» та «Бейрутські оповідання». З роману «Андрій Лаговський» за життя письменника надруковано тільки дві частини, повністю твір опубліковано у 1972 році. Він зробив багато художніх перекладів з арабської, перської, турецької, англійської, французької, німецької та інших мов. У 1925 році з ініціативи А. Кримського було створено Київський філіал Всесоюзної наукової асоціації сходознавства (з філіалами в Харкові та Одесі), а 1926 році вченого обирають членом правління і почесним членом цієї асоціації. У цього ж року відбувся гучний процес над організацією «Спілкою визволення України» (СВУ), з якого почалося тотальне винищення найвизначніших діячів української науки, культури, літератури (1926-1939 рр.). Внаслідок «процесу СВУ», інспірованого ГПУ на чолі з українським чекістом Всеволодом Балицьким, масові репресії впали на голови найяскравіших представників української інтелігенції. Було репресовано близько ста осіб, серед них, академік, віце-президент ВУАН Сергій Єфремов, академік Володимир Вернадський, донька Михайла Старицького Людмила Старицька-Черняхівська, учень Агатангела Кримського Микола Левченко... [90, с. 49].

З 1928 року вченого зовсім відлучають від виплеканої ним Академії наук, прирікають на голодне животіння. Останні дванадцять років його життя були роками напруженої розумової діяльності, коли, не зважаючи на погіршення стану здоров'я, він продовжує плідно працювати в галузі науки – і все це в екстремальних, надзвичайно несприятливих умовах. Уже в 1928-1929 рр. починається спланована акція ліквідації українознавства як науки. Одна за одною ліквідовуються ті наукові установи, які так любовно плекав А.Кримський. У 1929 році заарештовано академіка Сергія Єфремова як голову неіснуючої організації «Спілка Визволення України». Було знищено сходознавчі установи і найбільшу гордість вченого – історико- філологічний

відділ Академії. У 1939-1941 рр. настає останній триумф академіка. Радянські власті вирішили його направити в щойно приєднану Західну Україну як живий доказ високого рівня української радянської науки. Громадськість Львова сприймала кожен його приїзд як справжнє свято. Між тим наближався 70-річний ювілей всесвітньовідомого вченого. Більшовицький уряд, який уже готував розправу над академіком, в 1940 році Указом Президії Верховної Ради СРСР нагородив його орденом Трудового Червоного Прапора, а в січні 1941 року навіть урочисто відзначив його 70-річчя та 50-річчя науково- педагогічної діяльності. Приймаючи вітання з усіх кінців світу, Агатангел Юхимович не підозрював, що в НКВС вже готується над ним розправа. На початку війни намісник Лаврентія Берія в Україні Мешик підписав постанову про арешт А. Кримського за приналежність до СВУ, зв'язок з Петлюрою та антирадянську діяльність. Він ще не повністю виздоровів після мікроінсульту, та приписи енкаведистів були суворі. Лейтенант НКГБ УРСР Гусєв мав повноваження: у разі відмови академіка добровільно їхати в евакуацію – відвезти його примусово [95, с. 3].

Після хапливого прощання з домочадцями академіка на ковдрі винесли на вулицю, вмостили в авто, і він у компанії з мовчазним лейтенантом Гусєвим вирушив у дорогу. Яке ж було здивування Агатангела Юхимовича, коли молодший лейтенант Гусєв приправив його не на київську квартиру по вулиці Мало-Підвальной, №3, а в одиночну камеру спецкорпусу внутрішньої в'язниці НКВД. На першому допиті 22 липня слідчий пред'явив академікові звинувачення трирічної давності в тому, що «він був ідеологом українського націоналізму і впродовж ряду літ очолював антирадянське націоналістичне підпілля» [95, с. 3].

Починаються нестерпні, виснажливі допити, які тривали по 3-4 години і переривалися втратою свідомості, серцевими нападами хворого, майже сліпого сімдесятирічного вченого. Зрештою, напівживого вченого 25-27 липня відправляють до Харкова в товарному вагоні, бо фронт стрімко наближається до Києва. Там допити продовжуються. В цьому виснаженому

карателями тілі митця жив дух нескореної нації з її нетлінною культурою, опір навалі зухвалої русифікації, яка винищувала найменші національні прояви. Вражає те, що енкаведисти замість того, щоб докласти всіх зусиль для відсічі гітлерівським ордам, які котилися вглиб території України, продовжували нищення української інтелігенції – гордості нації. Врешті решт 30 жовтня 1941 року товарним вагоном з Харкова групу політв'язнів, серед яких, поруч з Кримським були Л.Старицька-Черняхівська, К.Стешенко, А.Ярошевич, І.Черкасенко етапували до Кустанайського табору (Казахстан).

Напевне, ніхто й ніколи не дізнається, якою мученицькою для закайданеного суцвіття української інтелігенції видалося та подорож під німецькими бомбами, осінніми хвищами в промерзлому вагоні без крихти їжі. Жити Кримському залишилося менше трьох місяців. Тюремний лікар Ібрагімов записує в щоденнику, що «хворий ув'язнений Кримський А.Ю. поступив із етапу 30 жовтня 1941 року з Харкова в дуже тяжкому стані виснаження й одряхління організму, зі змінами в серцево-судинній системі» [95, с. 3].

Та незважаючи на хворобу, його помістили в камеру, де вже було 40 осіб. Коли хворому в'язневі стало зовсім погано, його перевели в камеру для смертників, де не давали навіть води. Академік тримався мужно, розмовляв з людьми, підбадьорював їх. Не було в ньому ані жаху, а ні відчаю. У 1992 році, поборовши півстолітній страх, однокамерник І. Гречихін у листі до Академії наук України розповів про жахливу правду про останні миті життя вченого. Помер А.Кримський 25 січня 1942 року о 1 год. 30 хв. в камері смертників в лікарні кустанайської в'язниці, що славилася своїм жорстоким режимом та витонченими тортурами. Останні слова академіка однокамернику були такі: «Передай на Україну про все, що бачив. Адреса проста: Київ, Академія наук...» [66, с. 6].

Загинув достойно, так само як і жив. Ось так злочинно був укорочений життєвий шлях одного з найдостойніших синів українського народу –

унікального творця «екзотичних поезій «Пальмове гілля», оповідань та роману; знавця близько 60 мов народів світу, незрівнянного орієнталіста і перекладача, невтомного дослідника історії і культури арабів, персів, тюрків, автора 26-томного зібрання монографій з проблем сходознавства і десятків підручників, дбайливого навчителя і вихователя кількох поколінь вітчизняного студентства.

Неначе віщуючи свою трагічну будучину, А. Кримський ще на світанку свого життя, в 1903 році, написав такі моторошні рядки:

Без молитви штурніть мого трупа в підтюремнії мури,

Напишіть, що я був злочинець і загинув з тортури,

Напишіть, що я був злочинець... [84, с. 59].

По війні А.Кримського розшукував його названий син Микола Агатангелович Кримський (рідний батько Миколи, Микола Захарович Левченко – учень, друг і сподвижник А. Кримського, після арешту сидів у Лук'янівській в'язиці разом із Максимом Рильським; він ніби знав, що вже не повернеться, і попросив Кримського доглянути маленького сина. Академік не міг відмовити колезі і всиновив хлопчика). Та куди б не звертався Микола Агатангелович, звідусіль надходили стандартні відписки: «Никаких сведений о судьбе вашего отца не имеем». І лише наприкінці 50-их ррю він отримав такий документ: «После дополнительной проверки, проведенной Комитетом Государственной Безопасности УССР, Прокуратура по делу Крымского А. Е. от мая 1957 года производство прекратила за отсутствием в его действиях состава преступления. Таким образом Крымский А. Е. полностью реабилитирован» [90, с. 50].

Слід віддати належне Агатангелу Юхимовичу, який, незважаючи на похилий вік і недугу, знайшов у собі сили, вичерпав їх останній запас, але не піддався, не обмовив ні себе, ні товаришів, достойно доніс свій тяжкий хрест на Голгофу народної покари. На всіх відділках тюрми впродовж кількох днів розносилася трагічна звістка: «Кримський помер, Кримський помер!» Спочатку його, як і інших, не ховали, бо надворі був сильний мороз – більше

40 градусів. «Ховали» академіка-поліглота, автора близько тисячі наукових праць, разом із сотнями інших в'язнів і мертвих складали роздягненими на подвір'ї штабелями заввишки до двох метрів (довжина такого штабеля сягала 30 метрів). Тільки навесні, коли розтало, трупи почали вивозити уночі на конях у степ. Викопали спільну яму так туди і скидали всіх у братську могилу, заливаючи гашеним вапном... 3 лютого 1942 р. справа про нього була припинена... [90, с. 49].

В листопаді 1956 року Інститут мовознавства АН УРСР звернувся до Прокуратури УРСР з клопотанням переглянути справу Кримського, у зв'язку з чим по справі КДБ при Раді Міністрів УРСР була проведена додаткова перевірка». Лише 8 травня 1957 року справу щодо А. Кримського КДБ при Раді Міністрів УРСР було припинено за відсутністю складу злочину, а вченого і письменника реабілітовано повністю посмертно [66, с. 6].

С. Павличко називає А. Кримського «філософом» в найширшому розумінні цього слова. Не виключено, що в його пошуку національної ідентичності одну з ключових ролей зіграла українська мова. Насправді зв'язок А. Кримського з українською мовою є дивовижним по своїй суті:

1) українцем «по крові» А. Кримський не був. Виходець з багатонаціональної родини, в свідомому віці Кримський вибирає для себе українську мову як рідну. Подальша наукова діяльність, в якій доводилося використовувати російську мову, викликала у свідомості вченого певної дисонанс і стала причиною пошуку їм остаточної політичної платформи;

2) в результаті пошуків і тривалих роздумів А. Кримський вибирає для себе позицію впевненого політичного українства. З різким неприйняттям ставився вчений до імперської поверхневої політики українофільства. Під час створення в Києві Української академії наук разом з В. Вернадським А. Кримський домагався національної орієнтованості установи;

3) вільно володіючи 60 мовами, А. Кримський також знав діалектні особливості української мови. Неможливо переоцінити внесок вченого українське і російське сходознавство, а також україністику;

4) одна з головних суперечок, яка стосується А. Кримського, пов'язана з кількістю мов, якими він опанував. Різні джерела називають неоднакові цифри, які знаходяться в діапазоні між 60 і 100 мовами. Сам вчений ніколи точної цифри не називав. Жартуючи, А. Кримський відповідав, що набагато простіше буде сказати, якими мовами не володіє;

5) одночасно з глибокими знаннями в області сходознавства

А. Кримський відрізнявся від сучасників величезною любов'ю до української мови. Відомо, що під час свого перебування секретарем Всеукраїнської академії наук А. Кримський сприяв нормативному становленню української мови. Вчений був ініціатором формування «Комісії живої української мови», у співпраці з іншими мовознавцями опублікував у 1918 році багатотомний українсько-російський словник;

б) ще до виходу словника з'явилася «Українська граматики» авторства А. Кримського. Ця книга є першим у своєму роді історичним дослідженням історії розвитку української мови та аналіз її стану на початку 20 століття;

7) у 1921 році А. Кримський виступив упорядником першого видання «Головних правил українського правопису». Значення цієї події для української мови переоцінити важко [97, с. 222].

Формування національної ідентичності Кримського відбувалося поступово під впливом низки важливих факторів. Так, перша стадія його самоукраїнізації характеризується знайомством з розмовною мовою, носієм якої є український народ, зокрема селяни [97, с. 218]. Ця стадія не могла бути глибокою, бо навіть ті люди, які розуміли та знали українську мову, не мали чітко окреслені політичні орієнтири. Саме тому друга – інтелектуальна й політична фаза самоукраїнізації – створила Кримського [97 с. 221]. Вона бере свій початок з навчання автора в Києві, у Колегії Галагана. За словами С. Павличко, колегіат Кримський почувався мужиком, бідняком, а відтак українцем. Якщо Антонич, як відомо, вважав, що українське – це демократичне, не організоване владою і навіть таке, що не потребує

структуризації державою, то хід міркувань молодого Кримського йшов від протилежного: демократичне, мужицьке – отже, українське [97, с. 222].

У «Трудах по востоковедению», які видав Лазаревський інститут східних мов у Москві, наукові праці А. Кримського складають 26 томів. За неповними підрахунками учених доробок А. Кримського налічує 879 наукових праць (монографії, статті, рецензії, повідомлення), 164 оригінальних твори з його перекладами (том оповідань, роман, поетична збірка «Пальмове гілля»). Отже, поезія і наука були двома крилами невтомного сіяча на перелогах рідної та світової культури. За кількістю наукова спадщина академіка А. Кримського поступається хіба що перед спадщиною І. Франка. Вона ще повнісію не вивчена, навіть не все з написаного А. Кримським опубліковано. Його праці були високо оцінені науковцями-сучасниками ще за життя вченого. А. Кримський був почесним доктором зарубіжних університетів, інститутів, наукових товариств. Його праці публікувалися в перекладах європейськими мовами, а також мовами народів Близького і Середнього Сходу [90, с. 450].

У 1991 році в системі Академії наук України було засновано Інститут сходознавства ім. А. Кримського. Засновником новоутвореної фундації став учень академіка А. Кримського, іноземний член Академії наук України, професор Гарвардського університету, всесвітньо відомий історикорієнталіст О.Й. Пріцак. Створюючи Інститут сходознавства, академік О.Й. Пріцак зазначив, що найбільш пріоритетними напрямками діяльності інституту мають бути гебраїстика, арабо-персько-турецький світ, Євразійський степ, Індія та Далекий Схід. Найбільшу увагу О.Й. Пріцак намагався приділити історії Євразійського степу, адже значна територія українських земель належить до степу історично – то царство кочових імперій, які тісно пов'язані з рештою кочового світу, що доходить аж до Центральної та Східної Азії. В останні роки у структурі інституту вже налічувалося чотири відділи: відділ історіографії, джерелознавства та історії науки; відділ Класичного Сходу; відділ Далекого Сходу; відділ Сучасного Сходу. Від

самого початку існування основними напрямками досліджень Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України є дослідження історії, мови, матеріальної та духовної спадщини Сходу; дослідження історії, мови та культури народів східного походження, які мешкали коли-небудь або продовжують мешкати на території сучасної Української держави; дослідження сучасного стану соціально-економічного та політичного розвитку країн і регіонів Сходу, а також дослідження історії українського сходознавства, насамперед наукової сходознавчої спадщини А. Кримського, В. Бузескула, А. Ковалівського, М. Луніна та ін.; дослідження та видання пам'яток східного письма, в тому числі східних джерел до історії України; видання наукової, науково-популярної та навчальної літератури із сходознавства; сприяння розвитку сходознавчих досліджень та їхня координація [96, с. 143].

Отже, історичні дослідження в Інституті завжди посідали і продовжують посідати значне місце. Засновник Інституту сходознавства ім. А. Кримського О.Й. Прицак ніколи не намагався виділити історичні студії в окрему галузь сходознавства, а навпаки, завжди прагнув об'єднати інтереси істориків з інтересами філологів, економістів, культурологів, релігієзнавців, філософів, правознавців та ін.

Від самого початку існування Інституту сходознавства ім.

А. Кримського О.Й. Прицак приділяв велику увагу дослідженням Стародавнього Сходу. З огляду на це вже у 1991 році було створено відділ Стародавнього Сходу. Передбачалося, що у складі відділу будуть працювати єгиптологи, асирологи, іраністи, шумерологи та навіть еламітологи. У першій половині 90-х років у відділі працював єдиний в Україні єгиптолог О. Кошовий, численні дослідження якого знайшли своє відображення в публікаціях на сторінках журналу «Східний світ». Проте ця штатна одиниця проіснувала кілька років і була ліквідована вже до 1998 року.

Поетичний дебют А. Кримського відбувся на початку 90-их років ХХ ст. У галицьких газетах і журналах під різними псевдонімами (А. Хвалько,

Хв. Кримський та ін.) він публікував свої вірші. Відомо, що коли Леся Українка прочитала їх, то в одному з листів до М. Драгоманова 1892 року назвала поета «занудою». На думку С. Павличко, «перше видання «Пальмового гілля» виявило письменника складного модерного, цікавого своєю дисгармонією». На цю рису А. Кримського звернув увагу І. Франко в статті «Наша поезія в 1901 році» і писав: «... віє якийсь незвичайний, екзотичний подих від тих поезій, щось таке, мов запах туберози, що упоює і дражнить одночасно; в них є щось не вирівняне, незгармонізоване...» і далі: «... Сучасний європеєць з його поглядами, турботами та натомленими нервами видніється тут скрізь як елемент дисгармонії в тім зачарованім світі. А дисгармонію вносить він тому, бо дисгармонія в його душі» [105, с. 121].

Поет змальовує людину на фоні розкішної природи, він формує героя ліричної драми. Усе це є наскрізним для збірки. В результаті літературний герой є людиною непересічних здібностей, чутливого та вразливого серця. Будучи тонким і проникливим аналітиком, поет уважно слідкує за помислами, намірами, вчинками та мріями героя, за кожним порухом його душі. Саме тому «Пальмове гілля» значною мірою нагадує ліричну драму І. Франка «Зів'яле листя», що спостерігається в побудові циклів, русі внутрішнього сюжету та окремих образних деталях, де трапляються незаперечні ремінісценції із твору І. Франка. Першочергово це стосується двох циклів першої частини «Пальмового гілля» – «Нечестиве кохання» і «Кохання по-людському», особливо першого циклу, в якому оспівується неподілене трагічне кохання у його розвитку, змінах і раптових переливах [4, с. 28].

Прозові твори А. Кримського також мають певну специфіку. Так, на думку О. Бабишкіна, у ранніх оповіданнях автором практично використано майже всі традиційні для класичної української прози кінця XIX початку XX ст. художні прийоми (зокрема, від звичайних описів та констатацій до роздумів та перших спроб психо- та самоаналізу персонажів). У циклах творів зазначеного періоду є домінуючими гострі та глибокі роздуми і лише

зрідка ми спостерігаємо описово-інформативні сукупності прийомів. Отже, на цьому етапі А. Кримський ще не проникає в глибини людської психіки, а його майстерність лише формується та дозріває. Її перших висот письменник досягнув у наступних оповіданнях та циклах: «Перші дебюти одного радикала», «З літопису преславних діяння панків Присташів» [7, с. 51].

На другому етапі прозової творчості А. Кримським було піднято складні проблеми внутрішніх станів людини навіть із фантазмагоричним змістом. Однак ні автору, ні оповідачу не вдалось дати повну відповідь на поставлені в текстах питання: настільки людина надзвичайно складна, психофізіологічна, соціальна, суспільно-політична істота, що вона не здатна до кінця пізнати навіть саму себе. Як результат, поетика цих творів виявляється досить складною:

1) є переважаючими масштабні за розміром самопостереження, психоаналітичні роздуми, складні та туманні самопсихоаналізи, ірраціональні марення і домисли;

2) автором постійно вжито міцно сплетені найрізноманітніші композиції прийомів, узагальнено-умовні схеми-аналізи реалізації несподіваних передчувань, зіставлення рядів прийомів, складні прийоми із провідною психофізіологічною сповіддю, інтелектуально-емоційні паузи з метою відтінення змістовно-тематичних блоків прийомів [7, с. 55].

Також вагомим є те, що майже всі композиції чи блоки прийомів підпорядковуються функції основного прийому пригадуванню. Але виняток складають тільки психо-, самопсихоаналіз та марення із сюрреалістичним змістом. В результаті у психопатологічних творах А. Кримського ми спостерігаємо досить вдале поєднання традиційних і типових систем прийомів для української прози кінця XIX століття з прийомами новітніх стилів і течій. Саме уміння поєднати найскладніші прийоми з прийомами спогадів, уміння глибоко, доказово мислити, емоційно-бурхливо передавати страждання від невдач та від моментів радості самопізнання впритул до модерністського самозатуманення формують вищу майстерність

письменника.

На третьому етапі прозової творчості А. Кримського відбулось ще більше ускладнення форми прийомів творення образів та ситуацій, а також стали більш екзотичними порушені в них проблеми. Саме у цих творах ми спостерігаємо не тільки чітке переплетіння інформативно-описових, аналітичних та заперечувальних прийомів, а й масштабні зіставлення та протиставлення цілих блоків зазначених прийомів для отримання єдності реалістичного та екзотичного змісту [7, с. 59].

Під час аналізу творчої майстерності А. Кримського ми спостерігаємо більш ніж очевидну складність процесу творення образів, ситуацій та цілих картин світу, а також поглиблене усвідомлення автором головних сенсів людського буття. Все зазначене зумовило широкоформатне світобачення та мислення категоріями цілого людства. У поезії, порівняно з прозовими творами, А. Кримський піднімає традиційні, однак вічні та складні проблеми творчості митця, самопізнання особистості, кохання, стосунків між чоловіком і жінкою та ін. У свою чергу, поетика А. Кримського є набагато простішою. Вона головним чином була сформована різноманітними інформативно-описовими, аналітичними прийомами творення образів і ситуацій, а також прийомами домислювання і фантазування, які нечасто комбінуються в цілісні системи. Багатство і масштабність авторського світобачення, гострота й актуальність проблематики змісту поезій передається насамперед за допомогою таких прийомів, як самоспостереження, роздум, самохарактеристика і психоаналіз. Вони допомагають показати людину глибокою, живою та постійно динамічною навіть у процесі пошуку причин, умов, наслідків власних емоцій, настроїв, станів і почуттів.

1.3. А. Кримський у колі сучасників

У сузір'ї славетних українських письменників яскравіє ім'я А. Кримського – талановитого письменника, вченого-енциклопедиста, перекладача, педагога, громадського діяча, одного з фундаторів Академії

наук України, академіка. Іван Франко у 1902 році в рецензії на першу збірку поезій А. Кримського «Пальмове гілля» писав: «А. Кримський – високооригінальна поява в нашій літературі. Чи пише він чисто філологічні статті, чи літературні критики, чи прозові оповідання, чи поезії – всюди він вносить своє власне «я» в такій мірі, як мало котрий наш письменник» [105, с. 165].

І. Франко відзначав багатство змісту збірки, різноманітність і прозорість мови. У «Пальмовому гіллі» вміщені не тільки оригінальні твори, а й переклади, особливо з поетів Сходу – Гафіза, Омара Хайяма. І в перекладах А. Кримський виявив себе великим майстром художнього слова, блискучим знавцем мов. Він уперше познайомив нашого читача з кращими творами орієнтальних письменників, тому справедливо маємо вважати його піонером на сій просторій і досі майже не ораній українським лемішем ниві східної поезії» [105, с. 189].

Високо оцінювали наукову та творчу діяльність А. Кримського видатні українські діячі культури Іван Франко, Павло Житецький, Борис Грінченко, Леся Українка, Михайло Старицький, Микола Лисенко, Володимир Гнатюк. «Я люблю ваші наукові твори... Я люблю їх стиль, їх тон, – писала Кримському Леся Українка 3 листопада 1905 року. – Куди діваються ваші нерви, як Ви пишете такі речі? Так наче Ви античний, врівноважений тілом і духом еллін. Такий колорит я тільки на Акрополі бачила» [104, с. 207].

На знак пошани до вченого поетеса присвячує йому поему «У катакомбах». Вона ділиться з ним своїми творчими планами, йому найпершому розповідає про свої нові твори («Камінний господар»). Як людина, Кримський був великим гуманістом. Його листи до друзів сповнені великого тепла і ласки, не раз морально підтримували його друзів по перу, заохочували до праці. «Ваш лист, – повний такої прихильності, на яку я і не заслужила зовсім, – дуже втрапив мені до серця, – писала А. Кримському Леся Українка 26 січня 1901 року з Мінська, куди приїхала до хворого на туберкульоз свого друга Сергія Мержинського... – Думаю собі: чим, справді,

могла я заслужити собі таку прихильність? Невже Вам могли припасти до серця мої вірші, коли Вам одкрите ціле море світової поезії, – адже в ньому всі мої друковані і недруковані думи і мрії мусять зникнути, мов крапля води дощової! Я, з моїм виключно безбарвним життям, з моєю отруєною душею, маю бути «сонцем»? Ідеалізуєте, дорогий товаришу... (») [104, с. 12-13].

У 1889–1890-их рр., будучи студентом Лазаревського інституту східних мов у Москві, А. Кримський публікує статті, нариси, переклади в галицьких періодичних виданнях «Зоря», «Правда», «Народ», «Буковина», «Зеркало», «Дзвінок», чим заслужив собі авторитет. Тоді написав листи до Б. Грінченка, І. Франка, М. Павлика та ін. відомих літературних й поетичних діячів, які виявили до нього повагу та прийняли до свого кола. Особисті знайомства з названими авторитетами відбулися дещо пізніше.

Серйозний академічний вплив на Кримського справив Павло Житецький, який у час навчання колегіата Кримського давав молоді «українофільській» орієнтації такі поради, як: «Якщо хочете працювати для українського народу, ставайте першорядними вченими й пишіть ваші праці по-українському. Тоді поневолі й чужі вивчатимуть українську мову, щоб знайомитися з вашими працями...» [6, с. 72].

Також на вибір політичного шляху Кримського великий вплив мали праці Михайла Драгоманова. Спочатку ідеї Драгоманова він характеризував як «нове світло осіяло» [81, с. 65]. Проте згодом Кримський критикував Драгоманова за брак націоналізму, зокрема у своїх листах до Бориса Грінченка. Це листування відіграло надзвичайну роль у політичному становленні Кримського, ставши своєрідною лабораторією його радикалізму [97, с. 222]. Грінченко вважав Кримського борцем за національну й народну справу, в свою чергу останньому потрібен був товариш і радник. Листи до Грінченка допомагали поставити конкретні запитання й знайти на них відповіді. Політичний світ України кінця XIX ст. був хоч і дуже великим, проте хаотичним і незрозумілим. Кримський намагався розібратися в різних

політичних платформах, а це було не так легко. Пізніше він згадуватиме, що 1890 року «опинився в хаосі вражіннь» [6, с. 321].

Дружба А. Кримського з І. Франком розпочалася на початку 90-их років ХХ ст., здебільшого на ґрунті орієнталістики. І. Франко мав намір у створеному ним журналі «Житє і слово» друкувати переклади кращих творів арабської, індійської, перської та інших літератур. У листі до А. Кримського від 12 грудня 1890 року він пише: «Я дуже рад, що ви такі охочі до роботи над перекладами орієнтальних поетів, про котрих я ще в гімназії з тугою думав, читаючи уривки в німецьких перекладах».

Відомо й те, що І. Франко мав намір видати окремою книжкою переклади А. Кримського з Гафіза й Сааді. На думку М. Веркальця, «чи не найбільше прислужилася українській літературі спільна титанічна праця А. Кримського й І. Франка по збиранню та вивченню творчості С. Руданського, дослідженню життєвого та творчого шляху І. Вишенського» [20, с. 63].

Значним кроком у наближенні до І. Франка була рецензія А. Кримського на книгу оповідань «В поті чола» («Зоря» – 1891 рік), у якій вчений підкреслює, що «під загалом висловлених думок сміливо підпишеться кожна вчена людина, бо Франко виступав тутечки проти того, що дійсно гнобить усіх; промовляє в користь «принижених і ображених», будь старих, будь малих». На думку А. Кримського, найкращим у цій збірці є оповідання «Лесишина челядь», в якому Франко виступає бездоганним знавцем побуту й життя народу подібно до Ю. Федьковича. Зважаючи на те, що ця стаття була написана А. Кримським в період його ідейних хитань, очевидним є його тяжіння до Франка, його ідейно-естетичної програми. Помітним кроком до зближення А. Кримського з І. Франком стала рецензія на перший номер журналу «Житє і слово» у 1894 році, у якій автор наголошував, як Франкові було важко боронити рідну мову, дбати за її збагачення. Літературознавці зазначають, що особисті стосунки А. Кримського з І. Франком не були на заваді об'єктивності й принциповості у питаннях естетичних і наукових. Їхня

взаємовимогливість була рушієм поступу. Прикладом тут може слугувати рецензія А. Кримського на монографію І. Франка «Іван Вишенський і його твори» (1895). І. Франко сприйняв цю рецензію боляче, але свого доброго ставлення до її автора не змінив. У полі зору А. Кримського-критика були казки І. Франка «АбуКасимові капці», «Лис Микита». Зокрема, у рецензії на першу з них вказано на розуміння Франком специфіки оригіналу, неперевершену здатність донести до читача національний колорит і своєрідність чужого тексту. А. Кримський як орієнталіст шанував знання

І. Франком східного життя і в одному з листів писав: «Я дуже радий, що тоді почав листування з Франком. В його листах блищала жива течійка» [3, с. 78].

На запрошення В. Гнатюка взяти участь у збірнику «Привіт Франкові» і зробити науково-критичний та бібліографічний огляд літературної діяльності Каменяра А. Кримський спочатку надішле з Бейрута (де він перебував у науковому відрядженні) переклади з ісламської любовної лірики та художньо опрацьований вірш селянина із Звенигородки про билинку і сонце на честь І. Франка. Критикобіографічну книжку про Каменяра він укладе ще в Сирії. Після листа В. Гнатюка А. Кримський надішле до Львова нарис «Д(окто)р Іван Франко», у якому дасть об'єктивну оцінку повісті «На дні» і чи не вперше в українському літературознавстві зробить спробу визначити соціальне, естетичне, суспільне, політичне значення творчості І. Франка. З об'єктивних причин ця книжка не вийшла у світ. Відомо, що

А. Кримський усе життя мріяв написати ґрунтовну працю про І. Франка. У листі до В. Гнатюка від 04 лютого 1902 року він схвильовано пише: «А на душі більш усього тяжить розвідка про Франка». Це підтверджує й підготовка видання «Листування І. Франка з А. Кримським (1890–1916)», яка, за дорученням вченого, здійснювалася небожем М. Кримським. Виданню перешкодила Друга світова війна. Закінчивши Лазаревський інститут східних мов, А. Кримський видає у Коломиї – Львові першу збірку оповідань «Повістки й ескізи з українського життя» (1895 рік), переважна

більшість з яких уже друкувалися у галицьких виданнях. У «Напутньому слові» автор стверджував, що «усе, що міститься у цій книжці, геть усе щира правда» і що всі оповідання «просякли авторським суб'єктивізмом, авторської особистістю» [2, с. 11].

Про це А. Кримський написав І. Франку, якому ці перші твори видалися неприродними, вигаданими, про що він А. Кримському заявляв прямо. Зокрема, про «Батьківське право» І. Франко писав: «... се не образок, вихоплений з дійсного життя, а формула абстрактна, розіграна драматично кількома особами» [8, с. 304]. Відповідаючи, А. Кримський скаже: «Батьківське право» є дійсність, а не драматизовано формула. Це епізод з мого власного життя, тільки що я не був тоді таким наївним, як Гнат, і старшого брата не мав. Так само й у другім оповіданні («Сирота Захарко»), все – правда, навіть розмова в кухні – вихоплене з життя... В мене ще є оповідання, усі мають сюжет дійсний» [3, с. 40].

Дружба А. Кримського з І. Франком була зав'язана на початку 1890-их рр. переважно на ґрунті орієнталістики. Створюючи журнал «Житє і слово», І. Франко мав намір друкувати там переклади кращих творів арабської, перської, індійської літератур. На прикладі поезії Гафіза, Хайяма, Сааді письменник мріяв виховувати естетичні смаки читачів. Поет збирався навіть видати окремою книгою переклади А. Кримського з Гафіза та Сааді.

А. Кримський особливо схвально поставився до ідеї друку перекладів східних поетів, оскільки і сам високо цінував їх творчість. У листі до І. Франка від 23 листопада 1890 року він зауважив: «Хафіз або Сааді містять багато високих загальнолюдських мислей». Проте чи не найбільше прислужилася українській літературі спільна титанічна праця А. Кримського та І. Франка щодо збирання й вивчення спадщини С. Руданського, дослідження життєвого і творчого шляху І. Вишенського.

А. Кримський був також автором низки рецензій на твори І. Франка, де неодноразово підкреслював його талант як прозаїка та вказував на його високі вимоги до літературного твору. Заслугою А. Кримського є те, що він

вперше дав творам І. Франка соціальну оцінку і намагався визначити не тільки їх естетичне, а й суспільно-політичне місце в українському літературному процесі. Доказом зближення вченого з І. Франком є рецензія на перший номер журналу «Житє і слово», в якій орієнталіст, зокрема, дав журналу таку оцінку: «1-й выпуск, находящийся пред нами, производит самое благоприятное впечатление, какого давно уж не приходится испытывать от малорусских изданий» [14, с. 33]. Також відомо, що А. Кримський надавав «Житю і слову» матеріальну допомогу. Цікавим є той факт, що прихильниками редагованого І. Франком друкованого органу він зробив і своїх вихованців, зокрема К. Фрейтага, який підтримував власними коштами і журнал «Народ».

Водночас особисті стосунки А. Кримського з І. Франком не заважали їх об'єктивності та принциповості у естетичних чи наукових питаннях. Відомими є кілька випадків гострої полеміки між обома митцями, що однак не стали причиною їх особистої ворожнечі. Серед літературознавчих праць А. Кримського, присвячених вивченню історії української літератури, вирізняється робота «Иван Вышенский, его жизнь и сочинения», яка була опублікована в «Киевской старине» за 1895 рік. Написана як рецензія на монографію І. Франка «Иван Вишенский і його твори», вона переконливо спростовує гіпотетичні висновки автора (наприклад, ті, що стосуються дати народження І. Вишенського, авторства «Новины», хронології створення таких праць як «Писание к епископам», «Обличение диавола-миродержца»), відзначається глибокою обґрунтованістю багатьох висунутих ним положень, оригінальними спостереженнями, науково обґрунтованими висновками [14, с. 35].

Варто зазначити, що А. Кримський у передмові до рецензії писав, що не прагне образити автора, а навпаки, застерегти його від подальших помилок. Зокрема, учений підкреслив: «именно чувство дружбы заставило меня вдаться в очень детальный разбор его диссертации и тщательно подчеркнуть в ней слабые места». І. Франко сприйняв рецензію боляче, але

доброго ставлення до її автора не змінив. Про це свідчить той факт, що через п'ять років, видаючи збірку «Із днів журби», поет вмістив у ній поему «Іван Вишенський», зазначивши під заголовком, що присвячує її А. Кримському [14, с. 35].

Не змінив позитивного ставлення до вченого І. Франко і тоді, коли між ними виникла суперечка щодо оповідання буковинського письменника Т. Галіпа «Перші зорі», в якому автор зобразив галицьких радикалів у найгіршому світлі. І. Франка, як радикала, це обурило, і він виступив у «Житі і слові» з різкою критикою цього твору. А. Кримський, в свою чергу, підійшов до оцінки оповідання набагато об'єктивніше і зазначив, що хоча Т. Галіп і не зовсім справедливий до радикалів, але його повість вказує на несумнівний белетристичний талант автора [14, с. 36].

Еволюцію поглядів А. Кримського на ниві літературної критики значною мірою засвідчує його рецензія на казку І. Франка «Абу-Касимові капці», в якій дано об'єктивну оцінку творчого доробку письменника, вказано на розуміння ним специфіки оригіналу і ставлення до іншомовних літературних шедеврів, неперевершену здатність донести до читача національний колорит і своєрідність чужого твору. Методику перекладу І. Франка з іноземних мов, певні закономірності у «пересадці» чужого сюжету на рідний ґрунт А. Кримський розглядає як розуміння головних законів естетики, через що твір, зберігши східний колорит, сприймається читачем як національний шедевр. У 1898 році, коли А. Кримський перебував у науковому відрядженні в Сирії, галицька інтелігенція готувалася відзначити 25-літній ювілей літературної творчості І. Франка. Через ювілейний комітет, організований у Львові, В. Гнатюк запросив А. Кримського взяти участь у виданні збірника «Привіт Франкові», а також зробити науково-критичний та бібліографічний огляд літературної діяльності ювіляра. Для цього А. Кримський надіслав ще з Бейрута переклади ісламської любовної лірики та вірш на честь І. Франка. Щодо критичнобіографічної книжки про письменника, то її в основному вчений

уклав ще в Сирії. В листопаді 1898 року А. Кримський надсилає до Львова нарис «Доктор Іван Франко. Огляд його 25-літньої письменницької діяльності» (однак він залишився незакінченим), який був невдовзі надрукований у друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка. У цій розвідці вчений зробив спробу проаналізувати літературну та наукову спадщину І. Франка у хронологічному порядку. Зокрема, А. Кримський виділив ряд періодів у творчості письменника та вказав їх хронологічні рамки:

- 1) твори 1873–1880 рр.;
- 2) праці 1880-их років, про які критик говорив як про період «дуже плодотворної повістярської і віршописаної діяльності Франкової»;
- 3) потім – літературні твори 1889–1892 рр.;
- 4) наукові праці (очевидно, 1892–1898 рр.);
- 5) найновіші літературні та наукові студії [14, с. 37].

Мрію написати про Каменяра ґрунтовну працю А. Кримський плекав усе життя. Це видно з листа вченого до В. Гнатюка за 4 лютого 1902 року, де зазначає, що йому сильніше за все хотілося б написати розвідку про І. Франка. Другим кроком до неї була підготовка до видання «Листування Ів. Франка з Аг. Кримським (1890–1906)», яка за дорученням ученого здійснювалася його небожем М. Кримським. 4 червня 1941 року «Наукові записки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (серія: Радянське літературознавство)», із вміщеними листами І. Франка до А. Кримського, було підписано до друку. Але у зв'язку із початком німецько-радянської війни (з 22 червня) їх так і не було видано.

Важливе місце в житті А. Кримського належало і взаєминам із письменником та філологом Б. Грінченком. Орієнталіст, ще будучи студентом Лазаревського інституту східних мов, разом із Б. Грінченком налагоджує у Москві справу лубочних видань (етнографічних видань, що видавалися українською мовою, мали безліч граматичних помилок та характеризувалися змішаним правописом) відомих українських

письменників, про що довідуємося із його листа Борису Дмитровичу від 2 грудня 1891 року. Однак варто відзначити те, що А. Кримський, попри всю свою симпатію до лубочних видань, критично ставився до тієї мови, якою вони були написані, пишучи Б. Грінченку: «Якою мовою написані видання московських лубочників, хоч не питаєте [...]» [81, с. 25].

У статті «Україно-руські видання московських лубочників», яка була надрукована у «Зорі» за 1890 рік (№ 21), вчений дав загалом високу оцінку серії тих видань і зробив Б. Грінченку зауваження щодо мови окремих його творів. Пізніше Б. Грінченко у журналі «Зоря» вмістив статтю (під псевдонімом «Василь Чайченко»), назвавши її «Популярні книжки про московські лубочні видання». А. Кримський писав йому, що ідея видання українських книжок московській громаді сподобалася. З листів ученого також дізнаємося, що він доклав багато зусиль до видання серії маленьких оповідань Б. Грінченка «Діти», «Божа нива», а також упорядкованої ним збірки народних анекдотів «Веселий оповідач», що у 1892 році вийшла друком у серії лубочних видань.

У 1891 році Б. Грінченко розпочав широку, всеукраїнського масштабу дискусію, де порушувалася проблема розвитку української літературної мови. У львівській «Правді» він надрукував критичну статтю «Галицькі вірші», якою намагався залучити до дискусії провідних діячів української культури, піддавши критиці мову галицьких письменників, які ніби навмисне засмічували її, щоб таким способом ізолювати її від загальноукраїнської літературної мови. Захищаючи єдину українську літературну мову, він вдався до бурхливої дискусії [81, с. 26].

Статтею «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові», яка була надрукована у грудневому (№ 24) номері «Зорі» за 1891 рік, влився у дискусію і А. Кримський, обороняючи мову творів І. Франка і, водночас, схвалюючи наукові позиції Б. Грінченка. Учений намагався довести, що ті слова, які галицькі філологи звали «полонізмами», є насправді цілком характерними для української народної мови. А. Кримський аргументовано

доводив, що більшість так званих «полонізмів» мають давньоруське походження, посилаючись на «Толковый словарь живого великорусского языка» відомого філолога Даля, а також стверджував, що багато слів на території Новгород та його околиць є дуже схожими на, за його власним виразом, «quasi-полонізми». Згодом, у виданому 1903 році нарисі «А. Е. Крымский как украинский писатель», Б. Грінченко наголосив, що у цій статті ґрунтовно вказується на необхідність укладання повного українського словника із зазначенням широти розповсюдження кожного слова у народній та літературній мові. В умовах відсутності сформованої літературної мови майже всі учасники дискусії, поряд із цінними пропозиціями, висловлювали іноді певні суб'єктивні думки. Але це було щире й непідкупне бажання прислужитися рідній культурі з її тисячолітньою історією та яскравою самобутністю. В літературній практиці ХІХ ст. приклад такого тісного співробітництва, як у А. Кримського із Б. Грінченком, був поодиноким явищем. Але, незважаючи на це, обидва вчені залишалися об'єктивними у своїх судженнях, зокрема в оцінці літературної творчості. Таким чином, проаналізувавши літературні та наукові взаємини обох учених, зауважимо, що, незважаючи на особисту дружбу та взаємну повагу, історик-Кримський та філолог-Грінченко часто розходилися у принципових наукових та літературних питаннях [81, с. 28].

Розглядаючи літературну та наукову співпрацю А. Кримського із Лесею Українкою, насамперед варто згадати близькість їхніх мистецьких та громадських інтересів. Кидається у вічі збіг багатьох біографічних моментів цих двох велетів української культури. Обоє народилися на Волині, перебували під впливом М. Драгоманова та І. Франка, перші літературні кроки почали у львівській «Зорі». Хоча вони ніколи не були співавторами одних і тих же творів, проте у творчій біографії кожного з них є шедеври, поява на світ яких зумовлена спільною працею. Коріння дружби А. Кримського та Лесі Українки сягає ще юнацьких років. Учений, навчаючись у Колегії Павла Галагана, через свого товариша П. Тучапського

мав можливість познайомитись із її першими поетичними творами. Окремі з них вихованці Колегії поширювали в рукописах та складали з них пісні. Особливо припав до вподоби молодому вченому переклад Лесі Українки з Г. Гейне – «Чого так поблідли ті рожі ясні?», який подарувала П. Тучапському сама поетеса [2, с. 39].

Особисто з Лесею Українкою Агатангел Юхимович познайомився у 1888 р. Ось як він описав цю важливу для себе подію: «Один із старших моїх товаришів – студент Тучапський – якось каже мені, що у нього є гарні вірші Лесі Косач, дочки [...] Олени Пчїлки [...] Я не витримав і кажу: дай мені, я перепишу. І от взяв я ці вірші, приніс у колегію і почав читати товаришам. Вони теж захопилися віршами Лесі Українки [...] Минає трошки часу. Лисенко дає концерт. [...] там я зустрівся з Тучапським [...] Розповідаю йому, що ці вірші в колегії фурор зробили. [...] Ми пішли за куліси. [...] Дивлюсь, якась дівчинка: їй було тоді 16 років, але на вигляд можна було дати років 14. [...] Обидва ми дуже зніяковіли і тільки після нагадування Олени Петрівни подали одне одному руки...» [14, с. 688–689]. Повага самої Лесі Українки до А. Кримського проявлялася більш виразно, ніж до будького іншого. Пізніше А. Кримський згадував, що коли одного разу до Києва таємно привезли збірку оповідань І. Франка «В поті чола», поетеса заздалегідь попрохала свою сестру, щоб вона обов'язково передала один примірник А. Кримському [2, с. 40].

Літературні взаємини А. Кримського із Лесею Українкою базувалися передусім на спільності їх інтересів. Проте кожен із них – яскраво виражена індивідуальність. Їх творчі прийоми, вирішення злободенних проблем – далеко не тотожні. І все-таки, живучи часом навіть на різних континентах, вони у своїй творчості йшли пліч-о-пліч. Як вчений-орієнталіст А. Кримський своїми енциклопедичними знаннями ставав у пригоді поетесі, був першим авторитетним критиком її ще навіть неопублікованих творів. А якщо врахувати, що всі її драми були тісно пов'язані з всесвітньою історією та мистецтвом, то зрозумілою стає та величезна дослідницька робота, яку

Леся Українка здійснила не без допомоги А. Кримського, перш ніж втілити її у художній твір. За цю величезну допомогу поетеса виявила бажання присвятити своєму другу поему «В катакомбах», але лише за умови, якщо твір сподобається йому. Безперечно, А. Кримський із великою радістю прийняв цю посвяту. А вже через рік твір був надрукований із словами вдячності: «Посвята шановному побратимові А. Кримському». Варто відзначити, що Леся Українка не була тільки літератором у вузькому розумінні цього слова, вона також була і справжнім ученим-дослідником. Серед усіх своїх численних творів вона допустила лише одну наукову неточність. Це стосувалося її поеми «Одне слово», опублікованої у щомісячному виданні «Вільна Україна» у 1906 році. Герой цього твору, волелюбний політичний засланець, помирає, не вміючи висловити причини своєї смерті – відсутності волі, свободи – оскільки у якутській мові начебто немає слова «воля». А. Кримський вказав на цю помилку у статті «Етнологічні й філологічні ложки дьогтю в бочках меду», де спростував твердження Лесі Українки про те, що у якутській мові немає цього слова. Зокрема, учений зазначав: «нема в світі такої мови, щоб у ній не було слів воля, вільний, визволяти. А зосібна – і про якутську мову треба завважити те саме, бо воля і вільний буде по-якутськи босхо, а визволити, або «випустити на волю», – це буде по-якутському босхоло». Найцікавішим є те, що поетеса сприйняла його рецензію спокійно і дуже шкодувала, що допустила подібну неточність [2, с. 29].

Щирою та міцною була дружба А. Кримського із Лесею Українкою. Однак їм дуже рідко доводилося зустрічатись. Тільки у 1903 році, коли поетеса лікувалась на Кавказі, кілька днів пощастило їм бути поруч. Там друзі записували пісні кавказьких горців, знайомилися із особливостями їхнього побуту. Рівно через 10 років після цієї зустрічі на сорок третьому році життя на своїй другій батьківщині, Грузії, поетеса померла. Це був найбільший після смерті М. Драгоманова удар у житті Агатангела Юхимовича. Він боляче переживав втрату друга і порадника. У розвідці

«Леся Українка», опублікованій у «Русской молве» за 23 липня 1913 року, А. Кримський із сумом напише, як ще в травні того ж року київське літературне товариство на літературному вечорі, програма якого складалася виключно із творів Лесі Українки, востаннє вшанувало мистецький талант поетеси. Наступного дня, згадує вчений, дочка України назавжди попрощалася з Києвом і повернулася до нього тільки мертвою.

Початком взаємин А. Кримського із О. Кобилянською є його розгорнутий відгук на вихід у світ її повісті «Царівна», що з'явився на сторінках «Зорі» у 1897 році (№ 1). Вчений одразу звернув увагу на молоду письменницю, зазначивши на початку рецензії: «в особі д[обродійки] Кобилянської Буковина подарувала нам видатний, симпатичний літературний талант» [14, с. 22]. Загалом, прочитавши її твір, вчений виокремив його переваги та недоліки. До перших А. Кримський відніс:

- 1) цікавість самого твору для читача (у чому він особисто переконався);
- 2) докладний опис головних героїв та суспільства, в якому вони живуть;
- 3) майже повну відсутність германізмів.

Що стосується недоліків повісті, то вони, на його погляд, полягали у наступному:

- 1) недостатня драматизація подій у кінці;
- 2) надмірна, на думку рецензента, деталізація подій (починаючи від 15-тої глави);
- 3) певна алогічність у висвітленні поглядів головної героїні;
- 4) наявність помилок при перекладі іноземних імен на українську мову [14, с. 23].

Слід зауважити, що інтерес ученого до творчості «буковинської орлиці» не згасав протягом усього життя. Навіть перебуваючи за межами України, А. Кримський не переставав стежити за ростом художньої майстерності молоді письменниці. Своєрідною контактною ланкою між ними був О. Маковей.

Перша зустріч обох митців відбулася у Києві в 1896 році в родині Косачів. Саме влітку того року у сестри Лесі Українки, що мешкала у Києві, А. Кримському поталанило зустрітися із О. Кобилянською. Вдруге Агатангел Юхимович побачився з нею в Чернівцях у 1898 році, коли повертався із наукового відрядження з Сирії. З Константинополя через Болгарію він дістався до Буковини, де жила тоді письменниця. Відводячи О. Кобилянській почесне місце в українській літературі, А. Кримський ставив її славу поряд із Франковою. Такої честі він удостоїв письменницю за витонченість мови літературних творів, художню правду, яскраво виражений реалізм. Учений особливо виділяв пейзажну майстерність письменниці. Досконалі художні описи О. Кобилянської він називав хвилюючою симфонією та гімном природі [14, с. 25].

Крім мистецького хисту пейзажиста, А. Кримський побачив у письменниці «тонке музичне чуття», яким, на його думку, був насичений кожний ліричний твір авторки. На завершення слід сказати, що критична спадщина А. Кримського про творчість письменниці за своїм обсягом невелика. Проте оминати її – означало б збіднити історикокритичні штрихи до українського літературного процесу. У цьому плані найбільшої уваги заслуговує уже згадана нами рецензія на повість «Царівна». Як відомо, рецензія була прихильною і мала велике значення для письменниці, що тільки-но починала свій творчий шлях. А. Кримський вчасно подав руку допомоги О. Кобилянській, заохочуючи її до літературної праці [14, с. 26].

Отже, проаналізувавши літературні та наукові взаємини А. Кримського з відомими українськими діячами кінця XIX – першої чверті XX ст. –

І. Франком, Б. Грінченком, Лесею Українкою та О. Кобилянською, зауважимо, що вчений був особливою знаменитістю навіть серед тогочасної інтелектуальної еліти, користувався неабиякою повагою та авторитетом. Це підтверджують його систематичні рецензії на їх твори, постійні консультації, обмін необхідною для праці літературою та ін. Відтак, він займав гідне місце у колі своїх сучасників.

Висновки до розділу 1

Період останніх десятиліть XIX ст. і початку XX ст. став особливим для українського письменства, оскільки такої великої кількості талантів, як це було в тогочасній українській літературі, не мала жодна європейська література. Зміни в естетичній свідомості митців зумовили різноманітність та високу художність їх творчих надбань. Саме тоді чітко визначилися дві основні тенденції літературного розвитку: 1) звична, просвітницька, народницька; 2) виразно новаторська, орієнтована на європейські віяння та здобутки, переважно модерністська.

Однак ранній модернізм в українському письменстві виявився явищем не стільки естетичним, скільки культурно-історичним, що свідчило про наявність національної самоідентифікації в художніх текстах модерністського звучання, чому митці приділяли особливу увагу.

А. Кримський є автором поетичної збірки «Пальмові гілля», збірки оповідань «Повістки й ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання», повісті «Андрій Лаговський». Збіркою «Пальмове гілля» митець збагатив українську поезію тематично східними мотивами та мальовничими південними пейзажами. В цілому доволі оригінальна художня спадщина

А. Кримського свідчить про те, що автор виступав в якості експериментатора і новатора, оскільки часто на останніх етапах творчості він долучався до суто модерністського способу образного мислення. Внаслідок цього твори А. Кримського залишаються у центрі літературного життя.

РОЗДІЛ 2. ЗБІРКА «ПАЛЬМОВЕ ГІЛЛЯ» АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО У ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ ДОБИ

2.1. Історія написання збірки, особливості структури

Перше видання «Пальмового гілля» (перша частина), яке охоплювало поезії 1898-1901 рр. вийшло у Львові в 1901 році. Друге видання першої частини було надруковане у Звенигородці на Київщині в 1902 році, в 1908 році в Москві вийшла друга частина збірки, поезії 1903-1908 рр., а в 1922 році було опубліковано перше видання третьої частини збірки «Пальмове гілля» (поезії 1917-1920 рр.). Перші дві частини збірки «Пальмове гілля» складаються переважно із оригінальних поезій А. Кримського. В третій частині поет надрукував переклади з творів східних поетів – Фірдоусі, Авіценни, Омара Хайяма, Гафіза, Сааді, Рудакі, Джамі, Мігрі Хатуни та ін. Оригінальними є лише вірші вступного циклу «В Трапезунті». Основна заслуга А. Кримського-поета полягає в тому, що він своєю «екзотичною» збіркою «Пальмове гілля» вніс новий струмінь в українську поезію кінця ХІХ – початку ХХ ст., збагативши її тематично східними мотивами, мальовничими південними пейзажами, наповнив тим особливим ароматом ніжної лірики, що притаманна музі давнього Сходу [101, с. 28].

У навмисній мішанині оригінальних і перекладних творів І. Франко бачив «щось невіривняне, незгармонізоване: орієнтальні тони та пейзажі і рідні нам, близькі та знайомі відгуки новочасного європейського, ще й українського серця» [105, с. 189].

Без сумніву, така побудова збірки є виявом саме оригінальності поета, що був водночас вченим-філологом, який гармонійно доповнював Кримського-поета. Саме це, на думку Франка, дало можливість митцю розпливитися в «орієнтальній млі». Кримський зумів майстерно поєднати і втілити в гармонійній художній формі специфічно близькосхідне і своє, рідне. Поету однаково любі своєю біблейською красою ліванські кедрі над древніми скелями і задумливі верби над Тікичем в рідній Звенигородці. Кримський не просто любив природу Ліванських гір, він зрісся з нею. Саме

цю особливість взяв Нечуй-Левицький, коли провів паралель між Кримським і Мопасаном, який так любив ліс і гори, що відчував їх у собі.

А. Кримський два роки був у Сирії й Лівані, тому у його творчості домінують близькосхідні мотиви. Поет казав: «І там, на березі голубої стихії, плескотливі хвилі нашіптували мені яку-небудь «екзотичну поезію», а прибережні пальми наказували мені, щоб я записував любі вірші, що шелестіли з їхнього пальмового гілля» [84, с. 7]. Недарма А. Кримський називає свої вірші екзотичними, недарма підзаголовок носить таку назву, натякаючи, що саме Близький Схід є предметом його любові. Це було досить новаторським явищем в українській літературі тієї доби, яка хотіла вирватися за вузькі етнографічні кордони [107, с. 25].

Передує збірці «Заспів» і три передмови. Однак ми не можемо дуже довірятися авторським поясненням, де є і обстоювання платонічного кохання перед «нечестивим» і запевнення, що плотська любов убиває все краще всередині. Тому що вірші кажуть про інше. На думку автора, поезія є супутницею людини, теплим животворним променем сонця, яке очищає від бруду усе, що потрапляє під її промінь.

Лірична драма (так називає збірку Ніна Поляруш) «Пальмове гілля» має ту саму циклічну будову, що й «Зів'яле листя», але більш ускладнену: до назви циклу «Самотньо на чужині» додано: «Уривок з щоденника»; до циклу «Нечестиве кохання» – «Уривки з ліричного роману одного бідолашного дегенерата»; до циклу «Кохання по-людському» – «Уривки з ліричної ілюзії з життя недегенератів». Тут А. Кримський, як і І. Франко, вдається до літературної містифікації [100, с. 35].

Окремими назвами циклів автор ніби повідомляє про зміни настрою героя. Найкращому, на думку багатьох дослідників, «Нечестивому кохання» протиставляється «Кохання по-людському», у якому герой одужує від своєї болі і починає заново жити. Назва циклу «Воскресіння з мертвих» - алегорична. Вражають читача тут мальовничі сирійські пейзажі, однак серед

них простежується безтурботність героя, його насолода життям. Таку закономірність спостерігаємо у перекладі Анакреонта:

*Глянь, прийшла весна-красна;
Зацвіли красуні-рожі,
Спить морська глибина;
Води тихі і погожі* [84, с. 49].

Ліричний герой захоплюється новими почуттями, тому з'являються нові поезії зі східними мотивами, платонічна любов тут переплітається з описами інтимними. У цьому розділі герой задумується над питаннями сенсу буття, вічності і кохання. Саме ці питання турбували арабських поетів Омара Хайяма, Омара Мервського, Абуль-Аля, перекладами чиїх творів займався А. Кримський.

Ще одним досить цікавим циклом у «Пальмовому гіллі» є цикл «З Єрусалимських околиць», від якого віє ностальгією за Сирією і теплом. Цей цикл наповнений життєствердними мотивами, описами квітучої, неймовірної природи Сирії, розповідями про любовні почуття східних людей, які дають віру у краще життя не тільки на землі, але й після смерті. Своєрідним поетичним заповітом А. Кримського можна назвати вірш «Вовча натура! Дикий заповіт...». У деяких своїх віршах цього циклу А. Кримський вдається до богохульства, невіри і вільнодумства. Підтвердженням цього є переклад вірша Г.Гейне «Віцлі-Пуцлі» [101, с. 27].

З-поміж оригінальних поезій «Пальмового гілля» вирізняються два провідні цикли 1-ої частини – «Нечестиве кохання» з підзаголовком «Уривки з ліричного роману одного бідолашного дегенерата» і «Кохання по-людському» з не менш колоритним автокоментарем – «Уривки з ліричної ілюзії, із життя недегенератів», – у яких і «проілюстрована», сформульована в «Заспіві», дилема інтимних стосунків. У серії дрібних ліричних творів, яких автор об'єднав у єдиний сюжет і єдиний героєм у центрі, автор розповідає історію платонічної закоханості професора-книжника в заміжню жінку. Героя несподівано охоплює «сліпе чуття», яке, на його думку, в очах

буденних людей, з «тривіальними обличчями» та «прозаїчними розмовами», видалося би чимось аморальним: «Мене моїм чуттям природа напоїла, А я його таю, бо люди загудуть і чистую любов, що дух заповонила, Огідною розпустою назвуть». Але пересвідчившись у марності своїх спроб побороти «чуття шалене» в собі, «затерти сліди розмови» з фатальною красунею, він експресивно заявляє: «Воно в природи не злочин!», бо «маю право все любити!». Зрештою, «платонічний роман» був завершений досить банально: у відповідь на щире освідчення ліричного героя обожнювана пані з погордою та острахом відвертається від нього. Наступні поезії з другої і третьої «книжок» циклу (а «Нечестиве кохання» розбите ще й на три ліричні підцикли-«книжки», – ймовірно, інерція трьох частин «Зів'ялого листя»), як зазначив І. Франко, є «лише квітки на могилі його «грішного» кохання, якому ніколи не судилось дійти навіть до сіней, не то до передпокою дійсного гріха».

О. Бабишкін у книжці «Агатангел Кримський. Літературний портрет» так пише про поетичну творчість митця: «У його поезії було все: і юнацьке наслідування, і молодечі крайнощі в розумінні шляхів до правди, і неземна чесність перед собою і людьми. Його герой міг легковажити, вагатися і відступати від власного щастя, міг пасувати перед коханням, вигадувати якісь громадські причини свого відступництва і втікати безвісти. Він міг насміхатися над собою, і тоді розум картав те, в чому не насмілювалося серце. Міг бути вдумливим, міг стверджувати життя, а часом глянути на нього з відстані осмислених століть, щоб сказати – все тлін і суєта, щоб тут же прийти до висновку: живому – жити!» [7, с. 77]

Неабиякі літературні здібності А. Кримського виявились насамперед у поезії. Саме тут яскраво розкрився його складний духовний світ.

М. Рильський відзначав, що «у внутрішньому образі Агатангела Юхимовича гармонійно злилися учений і поет». Збірка «Пальмове гілля» стала вагомим внеском А. Кримського у скарбницю української поезії кінця XIX – поч. XX століття. До читання її заохочував І. Франко як до «поважного і тривкого

надбання нашої літератури, як до книги, багатой змістом, різнорідної незвичайними, новими поетичними формами» [105, с. 198].

Перебування у Сирії та Лівані сильно вплинули на А. Кримського як вченого та поета, саме тому ідея написання «Пальмового гілля» не була спонтанною, це результат багаторічної роботи над перекладами близькосхідних поетів, а також праці над власними оригінальними поезіями.

2.2. Провідні мотиви й образи збірки, майстерність їх творення

Як зазначає дослідниця творчості А. Кримського Ніна Поляруш, за звучанням, за глибиною психологічного аналізу збірка «Пальмове гілля» А. Кримського найближче стоїть до «Зів'ялого листя» І. Франка. Внутрішня психологічна спорідненість віршів збірки створює враження художнього полотна, в якому розкривається «діалектика душі» ліричного героя. Спільним для поезії названих збірок є щирість у розкритті інтимних почуттів героїв, акцентування на їх суперечливості. Але якщо герой І. Франка залишається внутрішньо незалежним від законів, що стали на перешкоді його почуттів, то герой А. Кримського тільки намагається зберегти суверенність свого внутрішнього «я». Як і в «Зів'ялому листі», почуття кохання у віршах А. Кримського втілюється у різних образах: кохання – «рабське почування», «страшний злочин», «кохання – свято». Кримський зумів художньо переконливо втілити думку про властиву всім людям здатність кохати, страждати і розчаровуватися [101, с. 77].

Як тонкий і проникливий аналітик, автор уважно стежить за помислами, намірами, вчинками, мріями героя, за кожним порухом його душі. У цьому відношенні «Пальмове гілля» дуже нагадує ліричну драму І. Франка «Зів'яле листя». Спорідненість між збіркою А. Кримського «Пальмове гілля» та ліричною драмою І. Франка «Зів'яле листя» головним чином полягає не в наслідуванні, а в подібності освоєння ліричної теми. Це спостерігається в побудові циклів, русі внутрішнього сюжету та окремих образних деталях. Насамперед це стосується двох циклів першої частини «Пальмового гілля» – «Нечестиве кохання» і «Кохання по-людському»,

особливо першого циклу, в якому оспівується нерозділене трагічне кохання у його розвитку, змінах і раптових переливах. Серйозний, порядний чоловік, молодий професор, на долю якого випало закохатися в чужу жінку, намагається побороти свої чуття, називає їх «нечестивими», але не в силі подолати їх. Довго приховуючи своє почуття, герой врешті зважується висловити його коханій. Але реакція була несподіваною, хоча й закономірною:

*Не забуду я ніколи
Довгий жах,
Що у тебе засвітився
У очах.
Не забуду благородний,
Гордий вид.
Мовчазливу зневагу
І одхід [84, с. 75].*

І все-таки герой не може забути свою кохану, його «любов горить собі тихенько і, не палаючи, пропалює всю грудь». Але минає час і конкретний образ набирає все загальніших рис, трансформується в «Далеку Царівну» (вірш «Обняти білявку, стиснути чорнявку»). Загалом нерозділене кохання у збірці А. Кримського не набирає такого глибокого трагедійного змісту, як у «Зів'ялому листі» І. Франка, а життєвий конфлікт вирішується спокійніше, погідніше. Проте краса і глибина людського почуття у циклі «Нечестиве кохання» зображені саме в тональності ліричної драми І. Франка, зміни та відтінки переживань героя подані з вичерпністю й неповторністю, дуже близького до «Зів'ялого листя».

Однак А. Кримський не збивався на наслідування. У нього своє власне бачення картин і пейзажів, вже оспіваних славетними поетами. За висловом І. Франка, А. Кримський, «ніде не губиться в орієнтальній млі, ніде не маскується в орієнтального чоловіка»:

Ох арабські фоліанти!

Вже несила вас читати;
 Бо розкинувсь сад запашний
 Під вікном моєї хати.
 Підведу од книжки очі –
 Під вікном ростуть банани,
 Шелестять високі пальми,
 Мирти, фіги і платани.
 Є мигдаль яснозелений,
 Єсть і сивая маслина,
 І акація рожева,
 І смолиста кедрина.
 Підійду я до віконця, –
 Пахнуть рожі й базилики.
 Туберози і фіалки
 Й наркотичнії гвоздики [84, с. 84].

Збірка А. Кримського «Пальмове гілля» сповнена рослинною образністю, що пояснюється тим, що будь-яка рослина є семантичним полем, завдяки якому первісний образ щоразу може набувати нового змісту. Водночас в орієнтальній ліриці автора ми спостерігаємо докладну систему символізації рослин. Так, зокрема, у «Пальмовому гіллі» використано цілий ряд фітонімів: гіацинт, вишня, фіалка, виноград, чайна рожа, лілія, кипарис, шафран, касія, яблуко, кедр та ін.:

Скали... Кедри... Скоро й вечір.
 Я смутна стою.
 В'ється стежка..., Ох!... чи йтиме ж
 Той, кого люблю?... («Влітку») [84, с. 95]

У поезії «В горах Ліванських (Идилія)», створеній А. Кримським у селі Шуейр на Лівані в Сирії, ми спершу зустрічаємо образи винограду, кардамону, касії та цинамонів. Усі вони в сукупності символізують для автора ту райську країну:

*Всякі пахоці там дишуть,
 Всякі овоці там спіють,
 Кардамон зілявсь із нардом,
 Нард розлився із шафраном.
 Каеія і цинамони
 У саду тім розцвітають,
 А з Лідан-гори дзюркоче
 Прохолодний бистрень чистий...
 Квилить горлиця в садочку;
 Висять фіги в зеленочку;
 Виноград цвіте-буяе,
 Любу пахоц розливає... [84, с. 83].*

У вірші А. Кримського «Забрався я на шпиль...» (1900) створено виразну картину сприйняття краси природи:

*Леліється Бейрут... Блискучий сад тропічий,
 Де пальма розрослась на килимі з лілей!
 І ллється аромат гарячий, наркотичний
 З п'янючих тубероз, розкішних орхідей.
 Дивлюсь і на Ліван... там дише прохолода...
 Зелена лука... Пахучая роса...
 Смолистий свіжий ліс... Могутняя природа...
 Рожевії гаї... Весняная краса! [84, с. 35]*

У свій час І. Франко зазначав, що від поезії А. Кримського справді віє екзотичний подих, однак сірійські краєвиди не тільки мальовані українським словом, але бачені українським оком.

Екзотичний південний пейзаж набирає цілком оригінального емоційного забарвлення, коли поет перемежовує його малюнками рідної природи, пейзажними і побутовими деталями України, коли вживає невластиві для східної поезії образи і слова: хата, моріжок, житній колосок, дівчинонька, сива горлинка, моріг зелененький, серденько, моя зіронька

(«Ох, арабські фоліанти», «Блиснуло сонце з-доза гір», «Ти знаєш, серденько: життя» та ін.).

Два наступні вірші циклу («Зимою», «Влітку») побудовані на контрастах тепла і холоду. У першому з них автор, не конкретизуючи, подає загальний образ весняних квітів, що символізує зародження кохання в серці дівчини:

Сонце так гріє; квітки розцвітають...

Мамо! Минула зима! [84, с. 84]

Після своєрідного «прологу» автор умістив цикл «Самотою на чужині», у якому вже спостерігаємо появу автогероя. Саме від його імені у формі уривків із щоденника продовжується опис чарівного Сходу із усією флористичною екзотикою:

Є й мигдаль ясно-зелений,

Єсть і сивая маслина,

І акація рожева,

І смолися кедрина... [84, с. 86]

Кожен окремо взятий образ не несе на собі якогось смислового навантаження, є частиною типового східного пейзажу, але всі разом вони представники «чужого» світу, який для автора, який страждає від розлуки з друзями, сприймається, «мов тюрма».

У ліричній мініатюрі «Горді пальми... Думні лаври...» є цікавим звернення автора до традиційного українського образу-символу:

Я хитнувсь, бо наче впився

З аромату тих квіток.

Аж погляну: коло пальми

Простий житній колосок [84, с. 96].

Зображення простого колоска, який затінений гордою пальмою, на тлі справжнього буйства пахощів та барв символізує сум поета за батьківщиною, його відірваність від рідної землі. Згадаємо те, що в традиційній українській символіці жито завжди виступало символом життя, виразником мудрості (наповнений зернинами житній колос порівнюється в народі з мудрою

головою, що хилиться до життєвих витоків). Засіяні збіжжям лани майже завжди виступали у поезії символом України. За допомогою цього образу, який протиставляється цілій низці екзотів –пальм, лаврів, кипарисів та тропічних квітів, А. Кримський передав відчуття самотності, слабкості людини, відірваної від рідного ґрунту і закинутої долею до незвичної місцевості.

Образна структура у вірші «У горах Ліванських» (1897), не зважаючи на «екзотичність» окремих пейзажних деталей (скали, кедри, море, верхогір'я), закорінена в традиції народнопісенної силабіки:

Скали... Кедри... Скоро й вечір.

Я сумна стою.

В'ється стежка... Ох!.. чи йтиме ж

Той, кого люблю?..

Тінь в долинах... Верхогір'я

Наче золоте...

Гасне сонце... Тоне в морі...

Любий! де ж ти?! де?!

Впала ніч... Шакали виють...

Вітер... Мов зима!

Я всі очі прогляділа, –

Милого нема! [84, с. 36]

У циклі «Нечестиве кохання» є доволі частим звертання автора до фітоніму «кедр», але особливо цікавим стало порівняння юнака з цим деревом:

Постать – як у кедра,

Із заліза груди,

Як погляне дівчинонька,

Спатоньки не буде... [84, с. 85].

Цей символ трактується як такий, що означає непідкупність, силу, знатність. Величний вигляд кедра в багатьох народів ототожнюється з

поняттям краси та величі, а в християнстві це дерево вважається одним із символів Христа.

Проте не природа є головним об'єктом психологічного дослідження поета-філолога у «Пальмовому гіллі». На тлі розкішної природи поет змальовує людину, героя ліричної драми, що є наскрізним для збірки. Це людина непересічних здібностей, чутливого і вразливого серця, до безнадійно закохалася – «бідолашний дегенерат» для черствого і духовно убогого окола [101, с. 95].

Окремим мотивом збірки А. Кримського «Пальмове гілля» є мотив самотності, яким пронизаний не один твір поета. Так, наприклад, самотність використана у наступних контекстах:

1) *І нудьга, немов гадюка,
Обгортається круг серця.
Сам не знаю, звідки смуток
І куди ж то серце рветься («Самотою на чужині»)[84, с. 23].*

2) *Ні, я знаю, чом нудьгую,
Ні, я знаю, звідки сум:
То розлука, зла гадюка,
Вся причина чорних дум.
Де ви, де ви, милі друзи?!
Чом тепер вас тут нема!...
А без вас розкішний південь
Задля мене мов тюрма («Самотою на чужині») [101, с. 23].*

3) *Ти знаєш, серденько: житте
Дає нам тугу раз-у-раз,
А на кінці й сама душа
Як стій одлине геть із нас.
Сідаймо ж ген на моріжку,*

*Зазнаймо скілкись днів утіх,
Поїш новітній моріжок
Ще не проріс із нас самих («Любощі та раювання») [84, с. 45].*

4) Нудьга в душі, ломота у кістках...

Мене всього тупі обсіли болі...

Що ж?., мліти й далі у дитячих снах?

Чи то вже знак, що тра сказать: «доволі!»? («Світові скорботи, або спинний рамолісмент?») [84, с. 82].

Зображення неповторної природи Малої Азії займає чільне місце у збірці «Пальмове гілля». Для автора природа – джерело людської краси, сили людського духу, людської любові. Природа вражає поета внутрішньою єдністю, гармонією, він називає її «зачарованим світом», «милим, гарним краєм», «райською землею»: «Ліван!.. Щасливий, любий звук! Священне ім'я!.. [84, с. 45].

Кримський весь час намагається урізноманітнювати пейзажні малюнки, які у нього завжди є різнотипними. Відчуваємо, що автор – не випадковий турист, а житель цієї краси, який проймається нею. Природа у Кримського оживає, розділяє радість і муку ліричного героя:

Леліється Бейрут... Блискучий сад тропічний,

Де пальма розрослась на килимі з лілей!

І ллється аромат гарячий, наркотичний

З п'янючих тубероз, розкішних орхідей [84, с. 46].

Поряд із східними образами й пейзажами, зовсім не нехтує поет художніми образами і тропами для змалювання власне українських пейзажів. Відчувається неабиякий вплив фольклору у творенні образної палітри збірки (А. Кримський відомий і як фольклорист-етнограф): «кохані, ясні зорі», «цвіте-буяє», «думи-зміюки», «голубчику-вітре», «зелений сад». Дуже цікаво й неординарно вкраплюються у південні малюнки ескізи рідної йому природи, побутові деталі України, які чужі й нетипові для поезії Сходу: хата,

моріжок, житній колосок, дівчинонька, серденько, моя голубонько. Саме така риса поезії А. Кримського надає йому своєрідно-оригінального звучання. Природа у А. Кримського жива, багатобарвна і багатозвучна, вона підкреслює свіжість і молодість людських почуттів. У долі ліричного героя «Пальмового гілля», як зазначає Ніна Поляруш, дуже багато від роздумів автора, від його «життя серця». Але, як і в кожного справжнього митця, образ ліричного героя Кримського не є тотожним з автором, він вбирає в себе ті риси, які характеризували інтелігента – сучасника поета, несе в собі найхарактерніші ознаки часу, в ньому сконденсовані болі й вагання складної, суперечливої доби. Внутрішній світ ліричного «я» А. Кримського дає можливість відчувати внутрішній світ інтелігента, краще пізнати той болючий шлях, яким українська інтелігенція йшла до правди [101, с. 107].

Як цілком слушно зазначає С. Павличко, «А. Кримський найглибше відчув, пережив і найсміливіше втілював у літературних формах типові європейські дискурси перелому віків – дисгармонію людської душі, її діонісійства, декадентського гедонізму, екзотичних пристрастей. Саме він надалі зазирнув у темні глибини людського «я», саме в його творчості Краса і Душа були не ідеальними абстракціями, яким поклонялися..., а цілісною вербальною дійсністю, яку так важко розкласти на риторичні компоненти» [97, с. 159].

У своїх творах А. Кримський майстерно поєднує неймовірне почуття кохання із мотивами світової скорботи, які знаходять свій відголосок у віршах, присвячених тілесному почуттю палкої любові. Усі ці дієства відбуваються на тлі незрівнянної близькосхідної природи.

2.3. Художнє моделювання образу ліричного героя у збірці «Пальмове гілля»

Нерозділене кохання у збірці А. Кримського не має такого глибокого і трагедійного змісту у порівнянні із «Зів'ялим листям» І. Франка, а життєвий конфлікт вирішується порівняно спокійно. Однак краса та глибина людського почуття у циклі «Нечестиве кохання» зображені саме в

тональності ліричної драми І. Франка, зміни та відтінки переживань героя подані з вичерпністю і неповторністю, яка є дуже близькою до «Зів'ялого листя». Слід зазначити, що зазначені цикли А. Кримського містять мотиви та образи арабської, перської, таджицької, турецької та взагалі східної поезії. Належне засвоєння східної поезії, яку А. Кримський добре знав і з якої перекладав, наділило вірші зазначених циклів забарвленням, притаманним ліриці Сходу. Тож спадає на думку порівняння цих циклів з «Персидськими мотивами» С. Єсеніна, створеними значно пізніше [101, с. 109].

Ліричний герой у А. Кримського – людина хвора, розслаблена душевно. Він покохав безнадійно і його, як і героя «Зів'ялого листя», мучить невимовне горе, туга, самотність. Його настроїв зображується не у статиці, а динамічно, змінені, у несподіваних поворотах. Ліричний герой, немолодий і серйозний чоловік, закохався у чужу жінку, намагається перебороти ці почуття, але не може. І навіть після того, як освідчився коханій, а вона його зневажила, ліричний герой знає, що не зможе забути її образ:

Не забуду я ніколи

Довгий жах,

Що у тебе засвітився

У очах.

Не забуду благородний

Гордий вид, мовчазливу зневагу

І обхід [84, с. 38].

Любов героя «горить собі тихенько і, не палаючи, пропалоє всю грудь». Однак час лікує все, а тому пізніше образ коханої узагальнюється і трансформується у «Далеку Царівну» у поезії «Обняти білявку, стиснути чорнявку».

Нерозділене кохання у збірці «Пальмове гілля» не набуває рис трагедійності, проходить спокійно, губиться у інших творах, які інколи дуже далекі тематично від основних циклів. Відрізняє від особливостей творення ліричного героя А. Кримського та І. Франка й те, що А. Кримський не

змушує свого героя бути сильним, відірвати його від читача, як це робить Каменяр, навпаки, А. Кримський намагається наблизити читача до героя, знайти близькі й зрозумілі риси. У своєму «Заспіві» до першої частини він пише: «А котрі читачі здоровісінькі на тіло й серце, особливо ж котрі замість нюхати квітки та прислухатися до кожного стукотіння свого або й чужого рознервованого серця, жваво рвуться на сміливу боротьбу за цілу пригнічену голодну суспільність, – що я таким читачам скажу? Що я скажу тим, котрі радніші слухати од поета тільки войовничі поклики до бою з громадською гідрою? Скажу їм те, що казав і в першій виданні: нехай вони і не розгортають цього «Пальмового гілля» [101, с. 34].

Ліричний герой збірки зображений на тлі неповторної і багатющої природи Близького Сходу, своєрідно переданої крізь призму сприймання українського поета. Це певною мірою притуплює біль героя, заспокоює його, втішає і навіть звеличує. Пейзаж у А. Кримського-реаліста, наділеного тонким відчуття краси близькосхідної природи, за словами Ніни Поляруш, є образною формою ліричного світосприймання [100, с. 37]. Майстерність поета досягає гармонійної довершеності, коли малюнки персоніфікованої природи зливаються з глибоким і щирим людським почуттям кохання. Колоритність пейзажів у «Пальмовому гіллі» забезпечується не лише панорамністю у зображенні незвичних краєвидів та художньою точністю в передачі деталей, відтіненні кольорів і фарб, а й щедрим, раніше не відомим в українській поезії відтворенням екзотичних пахоців Сходу:

*Всякі пахоці там дишуть,
Всякі овочі там спіють,
Кардамон зілявсь із нардом,
Нард розлився із шафраном* [84, с. 98].

Ліричний герой А. Кримського, за твердженням І. Франка, звик до широких, ясних контурів та різко зазначених обрисів і не маскується під східну людину та не губиться в орієнтальній млі. Пейзажна замальовка «Забрався я на шпиль...» репрезентує постать ліричного героя, захопленого та

враженого контрастністю гірської природи. Однак контрастний пейзаж посилює амбівалентність почуттів. У свою чергу, остання строфа завдяки зіставленню метафоричних образів переносить акценти зі світу природи на світ людських почуттів:

Дужіша від кедрин – ся квіточка бліденька;

Поборює зиму і крижаную луть.

Така – моя любов: горить собі тихенько

І, не палаючи, пропалює всю груди [101, с. 85].

За висловом І. Франка, А. Кримський малює красу природи і передає нам свої враження, зібрані з природи. Здається, що п'янкі пахощі східних квітів, пристрасний аромат незнайомих трав цілком захоплюють ліричного героя. Але він залишається спостерігачем-чужинцем, переживання якого загострюється на тлі екзотичної природи [105, с. 134]. Особливо виразно ця думка художньо втілена в образи поезії «Горді пальми. Думні лаври...» (1898). Флористичні реалії вірша увиразнюють погляди мандрівника:

Горді пальми. Думні лаври...

Маніячливий кипарис.

Океан тропічних квітів...

Ще й цвіте цитринний ліс...

Я хитнувсь, бо наче впився

З аромату тих квіток.

Аж погляну: коло пальми

Простий житній колосок.

«Гей, земляче! – шепче колос,

Похилившись на стебло. –

Ми чужі для цього раю, –

Що ж сюди нас принесло?» [84, с. 86]

«Предсмертні мелодії» демонструють образ самотності та водночас сумної людини:

1) *Стою я в весняному гаї...*

Фіялки, фіялки навкруг...
 Боюся ступати, щоб їх не топтати,
 А втіха захоплює дух.
 І віриться: я оживаю,
 У грудях нова течія...
 Та марнії мрії! порожні надії!
 Уже перетліло життя.
 І я – мов торішнєє листе,
 Що гріється сонцем ярким:
 На сонці печеться, до сонця сміється,
 Аж доки зітліє зовсім [84, с. 35].

2) Я й не жалує, що кину світ оцей:
 Бо не кину дорогих міні людей, –
 Розіллюсь по всій природі:
 В любій, сонячній погоді,
 В срібних водах, у лісках,
 У квітках.
 Невидимо я полину по землі
 Тихим вітром по запашиному зіллі;
 Ароматом, повним чару,
 Обійму тебе, мій царю, –
 Горду голову твою
 Опов'ю [84, с. 78].

3) Душа летить у рідний край
 За табором Єменців,
 Та тілом я на чужині,
 В полоні у Мекканців.
 І от, на диво, у ночі

Прийшла до мене мила.

В'язницю замкнену мою

Тихенько одчинила 841, с. 84].

На думку І. Франка центральним, найцікавішим у «Пальмовому гіллі» є цикл «Нечестиве кохання». Для І. Франка автор «Пальмового гілля» – це «високооригінальна поява в нашій літературі. Чи пише він чисто філологічні статті, чи літературні критики, чи прозові оповідання, чи поезії – всюди він вносить своє власне я в такій мірі, як мало котрий наш письменник» [105, с. 188]. Не залишились поза увагою критика багатство збірки, різноманітність незвичайних, нових поетичних форм, ясність і прозорість мови. І. Франко розшифровує сюжетну історію лірики А. Кримського, «орієнтальні тони та пейзажі і рідні нам, близькі та знані відгуки новочасного європейського, ще й українського серця» [105, с. 189].

Соломія Павличко зазначає, що до «перелому століть українська поезія не мала розвинутої любовної мови». Причина зрозуміла: ні любовні почуття, ні людське «Я» не стояли в центрі поетичної творчості. Тільки І. Франко у «Зів'ялому листі» та молодомузівців (О. Маковей, П. Карман, С. Чарнецький, Б. Лепкий) зрушили справу любовної лірики. *Fin de siècle* в українській літературі викликав спалах любовної поезії. Соломія Павличко пише: «На фоні дещо аморфного любовного дискурсу кінця 1890-х років – початку ХХ століття любовна мова А. Кримського зазвучала свіжо й оригінально» [97, с. 69].

Літературознавці (А. Каспрук, П. Колесник) вважають, що «Пальмове гілля», можливо, найбільш вдала спроба переспіву Франкового «Зів'ялого листя». Навіть назви збірок викликають подібні думки. У «Пальмовому гіллі» вміщені й переклади А. Кримського, особливо з поетів сходу – Гафіза, Омара Хайяма та ін., у яких він виявив себе великим майстром художнього слова, блискучим знавцем мов. Він уперше ознайомив українського читача з кращими творами орієнтальних письменників.

У листі до І. Франка від 23 листопада 1892 року А. Кримський схвильовано пише: «... тут, у Росії, мені стає аж досадно, що ніхто нічогісінько не тямить про Схід, не знає навіть звичайних речей». І. Франко високо оцінював А. Кримського-перекладача і завжди заохочував його до цієї праці й направляв: «Ваш Хайям надрукований, хоч вірші вміщені не всі. Що Ви думаєте про Фірдоусі? Я думаю, оскільки ви сходознавець, то варто було й хоча б що-небудь перекласти з цього великого поета» [105, с. 262–263].

Окрім того, І. Франко радить А. Кримському доповнити переклади нарисами про життя та творчість орієнталістів та одночасно інформує його про те, як перекладаються твори східної літератури в Західній Європі.

І. Франко робив усе, щоб А. Кримський ніколи не полишав перекладацької праці. Як і І. Франко А. Кримський супроводжував свої переклади історичними та бібліографічними коментарями. Однак, І. Франко часто розходився з А. Кримським в оцінці східних поетів (наприклад, перські письменники Сааді та Гафіз І. Франкові не подобалися): «Киньте цих мудреців і візьміться за поетів, які дійсно вміють любити й ненавидіти, плакати й сміятися» [105, с. 275–280].

У поезії А. Кримський порушує традиційні, але вічні та складні проблеми творчості митця, самопізнання особистості, кохання, стосунків між чоловіком і жінкою та ін. Поетика є набагато простішою: різнопланові інформативно-описові, аналітичні прийоми творення образів і ситуацій а також прийоми домислювання та фантазування, які дуже рідко комбінуються в цілісні системи. Багатство і масштабність авторського світобачення, гострота й актуальність проблематики змісту поезій передається передовсім за допомогою таких прийомів: самостереження, роздум, самохарактеристика, психоаналіз. Вони допомагають йому показати людину глибокою, живою і постійно динамічною навіть у процесі пошуку причин, умов, наслідків власних емоцій, настроїв, станів і почуттів. Але чи не найбільше проявляла себе здатність і схильність поета до логіко-наукового мислення навіть під час віршування на інтимну тематику: помітно

узагальнювались щонайглибші індивідуально-суб'єктивні переживання та підводились до певного аналітичного схематизму.

Спостерігається домінування інформативно-описових прийомів, які є тісно переплетеними з аналітичними. Водночас спостерігаємо здатність самого автора до реалістичного передбачення своєї смерті у формі настанови чи розпорядження, тобто заповіту («На тортурних муках»). Загалом у цій частині збірки переважають проблеми руйнації сенсу життя, щирих почуттів, недовговічності мрії, непередбачуваності смерті. Навіть присутні натуралістичні картини тління мертвого тіла у формі роздуму: «Що коїться в гнилій, вогкій могилі / з твоєю головою і очима?..» («Перед портретом») [101, с. 90].

Неподіленому «нечестивому кохання» умовно протиставлена «історія несподіваної взаємності» – цикл «Кохання по-людському». Після драматичного «ідеального» захоплення ліричний герой удруге «воскресає з мертвих» на лоні кавказької природи, і до його серця знову промовляє голос ідилічного «святого кохання», в якому «запевнення в платонічності почуттів чергуються з втіхами любові». Однак «мусульманські любові й раювання», які стали ліком на сердечну недугу, приводять до переситу, розчарування і туги за невинними, дитинними мріями та непорочними тілом і духом. Увесь світ у свідомості героя асоціюється в момент еротичної депресії з «великим лупанаром» або оселею розпусти.

У вірші «Весняна розмова» він відхрещується від будь-яких любовних пригод: «-Лю-би-ти, ко-ха-ти... О ні! не для мене Обійми жіночі! Ні в зиму, ні в весну мене не приваблять Жіночії очі» [84, с. 34]. А згодом називає своєю «коханою» та «любкою» рідну країну. Отже, «кохання по-людському» стало для героя лише тимчасовим прихистком, або, як визначив сам поет, «ліричною ілюзією». У цій своєрідній «ліричній діалогії» привертає увагу своєрідний аскетичний ригоризм А. Кримського у трактуванні еротичної проблематики. У свій час про цю рису вели мову у критичних виступах

І. Франко, О. Грушевський і М. Євшан. Останній, зокрема, писав, що у світогляді автора є певна самобичуюча, аскетична черта, яка каже життю мірити не його глибиною та сердечністю, а тим чи воно відповідає певним правилам. Екзальтований герой «екзотичних поезій», часто непередбачуваний у своїх учинках, зі схильністю до надмірної ідеалізації дійсності, над усе цінує свою свободу й відкидає іноді навіть найменші натяки на кохання чи «вінець» (одруження), що стали б для нього духовним рабством [41, с. 177].

Ліричний герой збірки «Пальмове гілля» з благословення А. Кримського перевтілюється в головного суб'єкта дії великого роману, стає Андрієм Лаговським. Разом з ним до епічного твору переходить і та загальна морально-психологічна атмосфера, яка панує в ліриці «Пальмового гілля». Тобто з «еміграцією» героя з поезії у белетристичний твір привноситься і стрижнева дилема ідеального, платонічного кохання та «мусульманського раювання», еротизму, яка й лягла в основу небагатого на події сюжету інтелектуально-психологічного роману «Андрій Лаговський».

У першій частині «Не порозуміються» А. Кримський знайомить нас зі своїм героєм, який потонув у саморефлексіях і характеризує себе так: «Я – продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина з *fin de siecle*, я неврастенік...». Фабулу роману письменник конструює, ніби послуговуючись досвідом побудови антитетичних поетичних циклів «Нечестиве кохання» та «Кохання по-людському». У «Туапсе», другій частині роману, автор подає історію приятелювання професора математики (в першій частині він був ще студентом) і талановитого поета Андрія Лаговського з гостинною генеральською родиною Шмідтів і його «тріхопадіння» з «трапензундською вдовичкою» Зоєю. Чудовий співрозмовник, «жива енциклопедія» з різноманітних галузей знання, поліглот і витончений поціновувач мистецтв, хворобливий, хоч іще й зовсім молодий, професор переконаний у перевазі чистих платонічних взаємин над «сексуальною брудотою» [101, с. 55].

Завдяки персоніфікації реалій природного довкілля та створенню яскравих метафоричних образів А. Кримський передає сприйняття ліричним героєм краси східного краю. Емоційної виразності віршу надають яскраві порівняння, персоніфікація екзотичних рослин. Стилістична фігура градації посилює створення мозаїчної картини ліричного пейзажу. Художні означення несуть на собі переважно позитивне емоційне навантаження, підкреслюють радість сприйняття навколишнього світу, захоплення природою. Найчастіше використання подібних прикметників увиразнює зорові образи природних реалій. Вживання лексем флористичної семантики – це одна з рис поетики лірики А. Кримського, об'єктивно зумовлена особливостями світовідчуття митця. Образна структура поезії, композиційна організація посилюють мажорний настрій, передають емоційно-наснажений темпоритм, увиразнюють ідею вірша, якою є захоплення екзотичним краєм, любов до природи та водночас сум за рідною землею. Вірш «Забрався я на шпиль...» сповнений світлих кольорів, піднесеного настрою. Поезія переважно побудована на метафорах, персоніфіковані образи підкреслюють єдність людини зі світом природи [41, с. 177].

Саме таке розуміння природи – це джерело яскравих асоціацій, що постають перед нами у світі поетової уяви. За допомогою виразних слухових і зорових образів у вірші вимальовується поетична картина народження нового дня. Посилення художньої інформативності текстів досягається завдяки створенню персоніфікованих пейзажів. Поетова думка, що відходить від реального конфлікту, шукає можливості виразити себе через утягнення в силове поле асоціацій, умовностей, що стають необхідною виражальною формою при осмисленні філософських категорій [41, с. 179].

У поетиці А. Кримського метафора функціонує переважно на рівні мікрообразу, а побудова твору на так званому «метафоричному каркасі» стає художньо виправданою, органічною для віршів пейзажного циклу. Тенденція до творення поетом метафоричних епітетів відзначається відносною стабільністю. Як відомо, у поетичній системі, що ґрунтується на

автологічному слові, епітет починає виконувати основну виражально-зображальну функцію, а метафоричність базується на найближчих семантичних перенесеннях. У поезії функціонують дієслівні рими фольклорного походження, переважно жіночі та точні. Засоби поетичного синтаксису допомагають передати емоційний стан ліричного героя: риторичні фігури, інверсії, синтаксичний паралелізм. У поетичній практиці А. Кримського знаходимо зразки внутрішньої рими. У ліриці поета також поширені різні засоби ритмізації та види строф, проте слід відзначити, що традиційно домінує чотирирядкова строфа з перехресним римуванням [41, с. 181].

Поезія А. Кримського «Зібрався я на шпиль...» містить у своїй структурі образ ліричного героя, який представлений як тонкий цінитель краси гірської природи. Автором створено емоційно наснажені візуальні образи цілісної пейзажної картини, а емоційну тональність вірша посилюють майстерно використані засоби поетичного синтаксису: риторичні фігури («Палючий, дивний край!», «Чудовий райський кут!», «Весняная краса!»), апосіопези («Зеленая лука... Пахучая роса...»), а також художня антитеза і паралелізм.

Завдяки персоніфікації реалій природного довкілля, створенні яскравих метафоричних образів, автор передає сприйняття ліричним героєм краси східного краю. Емоційної виразності віршам надають яскраві порівняння, персоніфікація екзотичних рослин. Стилістична фігура градації посилює створення мозаїчної картини ліричного пейзажу. Художні означення несуть на собі переважно позитивне емоційне навантаження, підкреслюють радість сприйняття навколишнього світу, захоплення природою. Найчастіше використання подібних прикметників увиразнює зорові образи природних реалій.

Уживання лексем флористичної семантики – це одна з рис поетики А.Кримського, об'єктивно зумовлена особливостями світовідчуття митця. Образна структура поезії, композиційна організація посилюють мажорний настрій, передають емоційно-наснажений темпоритм, увиразнюють ідею

вірша, якою є захоплення екзотичним краєм, любов до природи та водночас сум за рідною землею. Вірш “Забрався я на шпиль...” сповнений світлих кольорів, піднесеного настрою. Поезія побудована на метафорах, персоніфіковані образи підкреслюють єдність людини зі світом природи. Саме таке розуміння природи є джерелом яскравих асоціацій, що постають перед нами у світі поетової уяви. За допомогою виразних слухових і зорових образів у вірші вимальовується поетична картина народження нового дня. Посилення художньої інформативності текстів досягається завдяки створенню персоніфікованих пейзажів. Поетова думка, що відходить від реального конфлікту, шукає можливості виразити себе через утягнення в силове поле асоціацій, умовностей, що стають необхідною виражальною формою при осмисленні філософських категорій. У поетиці А.Кримського метафора функціонує переважно на рівні мікрообразу, а побудова твору на «метафоричному каркасі» стає художньо виправданою, органічною для віршів пейзажного циклу [41, с. 182].

Тенденція до творення поетом метафоричних епітетів відзначається відносною стабільністю. Як відомо, у поетичній системі, що ґрунтується на автологічному слові, епітет починає виконувати основну виражально-зображальну функцію, а метафоричність базується на найближчих семантичних перенесеннях. У поезії переважають дієслівні рими фольклорного походження, переважно жіночі та точні. Передати емоційний стан ліричного героя допомагають засоби поетичного синтаксису: риторичні фігури, інверсії, синтаксичний паралелізм. У поетичній практиці А. Кримського знаходимо зразки внутрішньої рими. Дослідники В.Жирмунський та І.Качуровський пов’язують відродження внутрішньої рими з романтизмом. У ліриці поета поширені різні засоби ритмізації та види строф, проте слід відзначити, що традиційно домінує чотирирядкова строфа з перехресним римуванням.

Висновки до розділу 2

«Пальмове гілля» дуже близьке за звучанням до «Зів'ялого листа»

І. Франка, на думку А. Каспрука, а особливо його цикли «Кохання людському» і «Нечестиве кохання». Однак, зазнавши впливу титана мистецького слова І. Франка, А. Кримський все ж пішов своєю дорогою, розкриваючи вічну тему кохання в цілій серії невеличких ліричних творів, поєднаних єдиним задумом, єдиним сюжетом і єдиним героєм. Передусь збірці «Заспів» і три передмови. Однак ми не можемо дуже довірятися авторським поясненням, де є і обстоювання платонічного кохання перед «нечестивим» і запевнення, що плотська любов убиває все краще всередині. Тому що вірші кажуть про інше. На думку автора, поезія є супутницею людини, теплим животворним променем сонця, яке очищає від бруду усе, що потрапляє під її промінь.

А. Кримський найбільш відомий віршованими творами на східні теми, які увійшли до збірки «Пальмове гілля», що принесла йому загальне визнання. Постать ліричного героя «Пальмового гілля» є трагічною: так, ми спостерігаємо загострення суперечності між прагненням до щастя та правом на нього, між традиційним людським світосприйманням та песимізмом. Найбільш виразно цей образ розкритий у циклі «Самотою на чужині», який побудований за принципом чергування настроїв. Екзотичними є не лише краєвиди арабського Сходу, кавказького узбережжя, а й сама постать ліричного суб'єкта (цикл «Нечестиве кохання»). У другій збірці «Пальмового гілля» переважно об'єднуються переспіви фольклору східних народів, переклади арабських та турецьких митців. Третю книжку формують талановиті поетичні переклади давньої поезії Сходу.

Збірка «Пальмове гілля» А. Кримського – унікальне явище в історії української літератури, бо поєднує у собі нетипові елементи близькосхідних мотивів та власне українські, близькі і зрозумілі нам теми та образи. Цей твір став незвичайним надбанням нашої літератури, бо наблизив її до світового рівня, а світові теми зробив ближчими та доступними нам.

Висновки

На основі проведеного дослідження ми можемо зробити наступні висновки. Наукова діяльність А. Кримського вирізняється різнобічністю. Вчений був не лише видатним орієнталістом, але й дослідником історії української мови, перекладачем і фольклористом. А. Кримський, автор праці «Базисні правила українського правопису», також здійснив численні дослідження з історії та культури арабських держав – Ірану, Туреччини та ін. Наукова робота А. Кримського була пов'язана з історією ісламу, семітологією і багатьма напрямками, які досі залишаються не вивченими належним чином. Вчений всім своїм життям переконував сучасників і наступні покоління українців в тому, що енциклопедизм є сферою діяльності з високим рівнем патріотизму. Видатний сходознавець А. Кримський водночас вважався експертом в українознавстві. Він називав себе «далеким від соціалізму українцем». Всією душею А. Кримський прагнув інтегрувати українську ідею в світову систему координат. Ще в юному віці на вченого сильний вплив справив образ України, а нелегка доля українського народу вразила А. Кримського. У 20 років він чітко визначив свою точку зору, називаючи себе націоналом, що дисонувало з радянською ідеологією інтернаціоналу. У 30-річному віці слава про молодого вченого поширилась на великі території. Праці А. Кримського відзначаються науковою глибиною, капітальністю та фундаментальним підходом. У радянські часи, незважаючи на видання в п'ятитомнику праць ученого, геній А. Кримського був для широкого загалу таємницею. Проукраїнська позиція геніального вченого була для радянської влади незручною.

Поетичний доробок видатного вченого – це три частини збірки «Пальмове гілля». Перша з них була підсумком десятирічних поетичних і життєвих пошуків А. Кримського, видана у Львові 1901 року. Друга частина творилася паралельно з книгами про Персію й Туреччину першого десятиріччя ХХ ст. Третя містить переважно переклади. Друге видання першої частини «Пальмового гілля» автор присвячує Павлові Житецькому, своєму вчителю поезії. Частина друга вийшла 1908 р. двічі (видавництво «Вік» у Києві та в Москві з присвятою «Найдорожчому моєму приятелю і найкращій людині, яку я коли знав, академікові Володимирові Йвановичеві Вернадському присвячую сю книжечку своїх віршів»).

У поезіях перед читачем переважно розкривається образ ліричного героя – тонкого цінителя краси гірської природи. Автором створено емоційно насажені візуальні образи цілісної пейзажної картини. При цьому емоційну тональність вірша посилюють майстерно використані засоби поетичного синтаксису: риторичні фігури («палючий, дивний край!», «чудовий райський кут!», «весняная краса!»), апосіопези («зеленая лука», «пахучая роса») художня антитеза та паралелізм. У поетиці твору виразно простежуються явища синестезії – міжпочуттєвого перенесення, притаманного символічній ліриці. Теоретики символізму наголошували на взаємопроникненні всіх виявів почуттів, що зумовлює злиття всіх форм мистецтва.

Як цілком слушно зазначає С. Павличко, «А. Кримський найглибше відчув, пережив і найсміливіше втілював у літературних формах типові європейські дискурси перелому віків – дисгармонію людської душі, її діонісійства, декадентського гедонізму, екзотичних пристрастей. Саме він надалі зазирнув у темні глибини людського «я», саме в його творчості Краса і Душа були не ідеальними абстракціями, яким поклонялися..., а цілісною вербальною дійсністю, яку так важко розкласти на риторичні компоненти».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агатангел Юхимович Кримський // Укр. іст. журнал. 1971. № 1. С. 121–123.
2. Агатангел Кримський у контексті української та світової культури : зб. наук. праць. Луцьк, 2006. Вип. 1.
3. Агатангел Кримський : нариси життя і творчості. К., 2006.
4. Агатангел Ефимович Крымский // Ушаков Д. А. Великие украинцы / Д. А. Ушаков. Х., 2008. С. 104–105.
5. Агатангел Кримський у контексті української та світової культури : зб. наук. праць. Луцьк, 2006. Вип. 1.
6. Агатангел Кримський : нариси життя і творчості. К., 2006.
7. Бабишкін О. К. Агатангел Кримський: Літературний портрет. К.: Дніпро, 1967. 113 с.
8. Бібліографічний покажчик друкованих писань проф. А. Ю. Кримського // Зап. істор.-філол. від. ВУАН. К., 1919. Кн. 1. С. 36-70.
9. Бібліографія в житті та діяльності Агатангела Юхимовича Кримського // Геращенко М. В. Українські вчені та бібліографи : навч. посіб. / М. В. Геращенко. К., 2008. С. 79–99.
10. Білітюк Л. А. Поетика змісту літературно-художнього твору: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10. 01. 06 // Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1999. – 20 с.
11. Білокінь С. Кримський і книга // Наука і культура. Україна. 1981. С.317-323.

12. Борисенко В. Агатангел Кримський як фольклорист і етнограф // Народна творчість та етнографія. 1991. № 3. С. 39-42.
13. Бурлака Г. «Вибачте, шановний Агатангеле Юхимовичу!» / Галина Бурлака // Слово і час. 2006. № 6. С. 86–89.
14. Веркалець М. А. Ю. Кримський у колі своїх сучасників / М. Веркалець. К., 1990. 48 с.
15. Веретельник Р. Жива людина Агатангел Кримський // Сучасність. 2001. № 6. С. 113-116.
16. Веркалець М. М. А. Кримський і фольклор Сходу // Народна творчість та етнографія. 1973. № 3. С. 54-58.
17. Веркалець М. М. А. Кримський про витоки персо-таджицької поезії // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. Випуск 4. К., 1997. С. 125-135.
18. Веркалець М. М. А. Ю. Кримський. Хозари // Вісник Академії наук України. 1993. № № 1-2. С. 48-54; С. 56-65.
19. Веркалець М. М. А. Ю. Кримський як театральний критик // Вісник Київ. університету. Серія: журналістика. Випуск 2. К., 1995. С.258-266.
20. Веркалець М. М. Гафіз у дослідженнях А. Ю. Кримського // Радянське літературознавство, 1989. № 12. С. 62-66.
21. Веркалець М. М. Давня персо-таджицька словесність у дослідженнях А.Ю. Кримського. К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. 130 с.
22. Веркалець М. М. Ефіопська словесність у дослідженнях А.Ю. Кримського // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. К., 1993. С. 59-73.
23. Веркалець М. М. Краса у розумі: Арабські казки у записах Агатангела Кримського. – К.: Веселка, 1992. – 205 с.
24. Веркалець М. Н. Крымский А .Е. Джамии. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 96 с.
25. Веркалець М. Н. Крымский А. Е. Исследователь казахской литературы // Алеем. Алма-Ата. 1991. С. 129-138.

26. Веркалець М. М. Кримський А. Ю. У колі своїх сучасників. К.: Знання, 1990. 48 с.
27. Веркалець М. М. Орієнталістичні взаємини Івана Франка з Агатангелом Кримським // Франко і світова культура. К.: Наукова думка, 1990. С.504-506.
28. Веркалець М. Нація на ординських воловодах К.: Школяр, 2001. 231 с.
29. Веркалець М. Н. Проблема духовности тюрських народів в исследованиях А. Е. Крымского. К.: Школяр, 1995. 146 с.
30. Веркалець М. Художня та науково-публіцистична орієнталістика А.Кримського 2-ї пол. ХІХ поч. ХХ ст.: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10. 01. 08 // Київський ун-т ім. Т. Шевченка; Інститут журналістики. К., 1997. 42 с.
31. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. М.: Гослитиздат, 1959. 654 с.
32. Виноградов И. Проблемы содержания и формы литературного произведения. М.: Московский ун-т, 1958. 216 с.
33. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М.: Акад. наук СССР, 1963. 255 с.
34. Волинський П. Основи теорії літератури: Вступ до літературознавства. К.: Рад. школа, 1967. 366 с.
35. Вступ до літературознавства: Хрестоматія. К.: Либідь, 1985. 256 с.
36. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури. К.: Либідь, 2001. 488 с.
37. Гинзбург Л. Литература в поисках реальности // Вопросы литературы. 1986. № 2. С. 104-108.
38. Гиршман М. Литературное произведение. Теория и практика анализа. М.: Высшая школа, 1991. 70 с.
39. Гиршман М. Стихотворная речь // Гиршман М. Теория литературы. М.: Наука, 1965. Т. 3. С. 317-392.

40. Голомб Л. До питання про зміст і поетику збірки А. Кримського «Пальмове гілля» // Голомб Л. Із спостережень над українською поезією XIX XX століть. Ужгород: Гранда, 2005. С. 164-174.

41. Голомб Л. Пейзаж у «Пальмовому гіллі» А. Кримського // Голомб Л. Із спостережень над українською поезією XIX XX століть. Ужгород: Гранда, 2005. С. 175-184.

42. Горанов К. О некоторых сторонах художественного образа // Вопросы философии. 1966. № 4. С. 95-101.

43. Горинь В. Художня деталь як мікрообраз літературного твору // Українське літературознавство. Львів. 1964. Вип. 6. С. 120-126.

44. Гривко А. В. Кримський Агатангел Юхимович / А. В. Гривко // Українські мовознавці та письменники-мовотворці : довідник / за ред. С. Я. Єрмоленко. К., 2008. С. 136–139.

45. Гринченко Б. А. Е. Крымский как украинский писатель // Киевская старина. 1903. Т. LXXX. № 1. С. 115-136.

46. Грицик Л. Схід в естетичних шуканнях Кримського А. Творча спадщина аль-Маарі у творчості українських письменників // Всесвітня література в середніх навчальних закладах. 1996. № 6. С. 45-48.

47. Гуляев Н. Теория литературы. М.: Высшая школа, 1985. 271 с.

48. Гундорова Т. Агатангел Кримський і український модернізм // Матеріали ювілейної сесії сусп. і гуман. наук НАН України, присвяченої 130-річчю від дня народження А. Кримського. НАН України, ін-т сходознавства ім. А. Кримського. К., 2002. 62 с.

49. Гундорова Т. Проза А. Кримського і декаденство в українській літературі / Т. Гундорова // Дивослово. 1995. № 1. С. 15-20.

50. Гурницький К. Агафангел Ефимович Крымский / К. Гурницький. М., 1980. 192 с.

51. Гурницький К. І. Кримський як історик / К. І. Гурницький. К., 1971. 238 с.

52. Гурницький К. Агафангел Ефимович Крымский. М.: Наука, 1980. 192 с.

53. Гуць М. Подвижник на ниві науки і культури (До 120-річчя з дня народження Агатангела Кримського) // УМЛШ. 1991. № 7. С. 26-33.
54. Даниленко О. В. Кримський Агатангел Юхимович / О. В. Даниленко // Діячі науки і культури України : нариси життя та діяльності. К., 2007. С. 213–216.
55. Данилюк Н. Гостре терня мого ока... (Народнописенне слово у поезії А.Кримського) // Дивослово. 1996. № 4. С. 26-28.
56. Данилюк Н. Штрихи до біографії Агатангела Кримського // Агатангел Кримський – учений, письменник, українець: Зб. наук. праць. Луцьк, 2007. С. 107-112.
57. Денисенко Г. Кримський Агатангел Юхимович / Г. Денисенко // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України : біобібліогр. довід. К., 2005. Ч. 1. С. 287–293.
58. Дмитрієнко М., Ясь О. Агатангел Кримський (1871-1842) // Історія України в особах ХІХ-ХХ ст. К., 1995. С. 420-425.
59. Дмитрієнко М. Ф. А. Ю. Кримський та Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства // Вісник АН УРСР. 1991. № 6. С. 23-24.
60. Епістолярна спадщина А. Кримського (1890–1941) [гол. ред. Л. В. Матвеева]. К., 2005. 500 с.
61. Євшан М. Агатангел Кримський // Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. К., 1998. С. 194-199.
62. Євшан М. Агафангел Крымский // Євшан М. Під прапором мистецтва. – К., 1913. – С. 69-83.
63. Євшан М. Агатангел Кримський // Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. К.: Основи, 1998. С. 194-199.
64. Завальнюк О. М. Агатангел Юхимович Кримський / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка в особах. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 3. С. 524–530.

65. Ільєнко І. Згас за тюремними мурами: До 125-річчя з дня народження Агатангела Кримського, ученого і письменника // Урядовий кур'єр. 1996. 16 січня.
66. Ільєнко І. Хватальна евакуація (за слідчою справою А.Кримського) / І. Ю Ільєнко // Літературна Україна. 1990. 25 жовтня.
67. Ільєнко І. У жорнах репресій: оповіді про українських письменників / І. Ільєнко. К., 1995. С. 316–339.
68. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського. – [Електронний ресурс].Режим доступу : http://orientalstudies.org.ua/index.php?link=ivran_ru_&navStart=6.
69. Ковалів Ю. Історія української літератури. Кінець XIX – поч. XXI ст. : підруч. : у 10 т. Т. 4 : У сподіваннях і трагічних зламах / Ю. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2015. 576 с.
70. Колесник Є. О. Сходознавче зібрання імені А. Ю. Кримського / Є. О. Колесник // Укр. іст. журнал. 1971. № 8. С. 150–152.
71. Колесник Є. Бібліотека А. Ю. Кримського / Є. Колесник // Літературна Україна. 1971. 19 січня.
72. Кримського А. Ю. Бібліотека // Лисенко І. Словник українських приватних бібліотек / І. Лисенко. К., 2009. С. 91–92.
73. Кримський Агатангел Юхимович // Пащук І. Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини / І. Пащук. Рівне, 2005. С. 95.
74. Кримський Агатангел. Нариси життя і творчості [відп. ред. Василюк О. Д. та ін.]. К., 2006. – 564 с.
75. Кримський А. Ю. Листи, 1890–1917 / А. Ю. Кримський. К., 1973. 547 с.
76. Кримський А. Поезії / Агатангел Кримський. К. : Радянський письменник, 1968. 340 с.
77. Кримський А. Ю. Україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження). К.: Наукова думка, 1974. 158 с.

78. Кримський Агатангел Юхимович // Бондар Ю. В. Енциклопедія для видавця та журналіста / Ю. В. Бондар, М. Ф. Головатий, М. І. Сенченко. К., 2010. С. 171.

79. Кримський Агатангел Юхимович // Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування, 1908–1921 роки / упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. К., 2010. С. 369.

80. Кримський Агатангел Юхимович // Науковці України ХХ–ХХІ століть : метабібліографія / уклад.: М. Г. Железняк, Л. М. Гутник, Т. А. Гальченко. К., 2010. С. 161.

81. Кримський А.Ю. Лист А. Кримського до Б. Грінченка від 17 червня 1892 р. / Кримський А.Ю. // Кримський А.Ю. Твори: в 5-ти т. К.: Наук. думка, 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 59-65.

82. Кримський А. Ю. Листи, 1890–1917 / А. Ю. Кримський. К., 1973. 547 с.

83. Кримський А. Ю. Мовознавство. Фольклористика / А. Ю. Кримський. К., 1973. 511 с.

84. Кримський А. Твори: У 5 т. / А. Кримський. Київ.: Наук. думка, 1972-1974. Т.5. Кн.1.

85. Кримський А. Пальмове гілля. Екзотичні поезії. К.: Дніпро, 1971. 456 с.

86. Кримський А.Ю. Лист А. Кримського до В. Левицького від 2(14) жовтня 1891 р. / Кримський А.Ю. // Кримський А.Ю. Твори: в 5-ти т. К.: Наук. думка, 1973. Т. 5. – Кн. 1. С. 31.

87. Кримський А. Ю. Художня проза. Літературознавство і критика / А. Ю. Кримський. К., 1973. 718 с.

88. Кримський А. Ю. – україніст та орієнталіст [за ред. І. Білодіда]. К., 1974. С. 16, 18, 24–25, 62–70.

89. Крымский А. Что такое современное украинство? Научное исследование. Нач. XX в. / А. Крымский // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 36. Од. зб. 660. Арк. 7-8.

90. Ломонос Є. Широкоsvітне життя Агатангела Кримського. / Є. Ломонос // Дивослово . 2002. №1. С. 49

91. Матвеева Л.В. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: вибране листування / Л.В. Матвеева, Е.Г. Циганкова. К.: АТ «Обереги», 1997. 172 с.

92. Матвеева Л., Циганкова Е. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук : вибране листування / Л. Матвеева, Е. Циганкова. К., 1997. 171 с.

93. Матяш І. Книгознавчий аспект наукової діяльності Агатангела Кримського / І. Матяш // Бібл. вісник. 1997. № 2. С. 21–22.

94. Моклиця М. Християнство Агатангела Кримського: психологічні та естетичні акценти / М. Моклиця // Слово і час. К. 2006. № 2. С. 20.

95. Мусієнко О. Письменники України – жертви сталінського терору. / О. Мусієнко // Літературна Україна. 4 квітня 1991 р. С. 3-4.

96. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : [монографія] / Соломія Павличко. Київ : Либідь, 1997. 360 с.

97. Павличко С. Націоналізм, сексуалізм, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського / С. Павличко. Київ, 2000

98. Пироженко Л. В. Кримський Агатангел Юхимович // Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. К., 2005. Кн. 2. С. 204-209.

99. Поляруш Н. Агатангел Кримський – українознавець // Філологічні студії: зб. наук. праць. Вінниця, 2003. Вип. 1. С 184-187.

100. Поляруш Н. Агатангел Кримський в контексті літературної доби // Сучасний погляд на літературу: доп. та повідомлення обл. наук. метод. конференції 26-27 березня, 2002 р. Вінниця, 2002. С. 35-42.

101. Поляруш Н. Художня творчість А. Кримського в контексті розвитку української літератури початку ХХ століття: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук. Київ, 1989. 185 с.

102. Прицак О. Про Агатангела Кримського // Наука і культура. Україна. К., 1991. Вип. 25. С. 103-121.

103. Сороковская С. Крымский А. Ю. как библиограф / С. Сороковская // Библ.-библиогр. информ. б-к. 1971. № 2. С. 107–112.

104. Українка Леся. Твори: у 10 т. / Леся Українка. Київ, 1965. Т.10.
105. Франко І. Твори: У 50 т. / І. Франко. Київ, 1982. Т.33.
106. Франко І. «З останніх десятиліть ХІХ століття» / І. Франко // Франко І. Збір. творів : у 50 т. Київ : Наук. думка, 1984. Т. 41. С. 471-529.
107. Шендеровський В. Їхні імена гідні пантеону славетних / В. Шендеровський // Світогляд : науково-популярний журнал. К. 2007. № 6. С. 29.
108. Шкляр В. Агатангел і Марія : нечестиве кохання в блакитному інтер'єрі / Василь Шкляр // Сучасність. 2004. № 4. С. 56.
109. Штинько В. С. Агатангел Кримський. Луцьк, 1992. С. 7-18.
110. Ю. Горідько. Український символізм. / Горідько Ю. Вид-во Київського славістичного університету. Київ, 2008. 260 с.
111. Ясь О. Кримський Агатангел Юхимович / О. Ясь // Українські історики : біобібліогр. довід. К., 2010. Вип. 3. С. 146–150.
112. http://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Palmove_hillia_Ekzotychni_poezii_Chastyna_I_1898-1901_Chastyna_II_1903-1908.pdf.